

ભૂતિ પ્રકાશ

સંપાદક

નગીનદાસ પારેખ

પુસ્તક ૧૦૨ નું]

જન્યુઆરી : ૧૯૫૫

[અંક ૧ લે]

ઇતિહાસ

ભૂતકાળમાં જે સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી તેનાં મૂળને જાણવા માટે આપણે 'શું હતું?' એવો પ્રશ્ન પૂછવો પડે, અને એનો જવાબ 'ખરેખર આમ હતું' इति-इ-आस એવો મળે. આપણા ચિત્તના જે ખંડમાં ભૂતકાળની ક્ષણો અથવા અનુભવો સંચિત થયેલા હોય છે તેને સ્મૃતિ કહે છે, અને સ્મૃતિ અને અનુભવ—વર્તમાન અનુભવ—વચ્ચેનો ભેદ આપણા દેશના દાર્શનિકોએ સ્પષ્ટ કર્યો હતો.

આપણા દેશના યોગવાદી વિચારકોએ ચિત્તને નદીની ઉપમા આપી છે; અને એનું વર્ણન કરવા 'ચિત્તનદી' એવો શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે. એમાં એવું સ્પષ્ટ સૂચન રહેલું છે કે ચિત્તની વર્તમાન ક્ષણ ભૂત ક્ષણો સાથે સાતત્ય ધરાવે છે, અને એ વર્તમાન ક્ષણ ભૂત ક્ષણોનો સરવાળો છે, અને ઉપરાંત કંઈક વિશેષ છે. જે એક વ્યક્તિને લાગુ પડે છે, તે જ, એક રીતે જોતાં, આખી પ્રજાને અથવા તેમના સમાજને પણ લાગુ પડે છે. એટલે ઇતિહાસને પ્રજાની સ્મૃતિ કહેવામાં આવે છે તે યોગ્ય છે. આ વર્તમાનના ભૂતકાળ સાથેના સંબંધને લીધે અથવા ભૂતકાળ જે રીતે વર્તમાનને વ્યાપી વળે છે તેને લીધે શિક્ષણમાં ઇતિહાસનો અભ્યાસ અનિવાર્ય બની જાય છે. ઇતિહાસ એ માનવ મનની તર્કપ્રધાન પ્રવૃત્તિ છે અને તેનો હેતુ કોઈ વ્યક્તિ અથવા સમુદાયના ભૂતકાળ વિશે સત્ય શોધવાનો છે. આપણા દેશના પ્રાચીન નૈયાયિકો 'ઐતિહ્ય'ને આઠ પ્રમાણોમાંનું એક ગણતા હતા.

— દાદાસાહેબ માવળંકર

બુદ્ધિ પ્રકાશ

વર્ષ ૧૦૨ જી : અંક ૧ લેા }

વાર્ષિક ૪-૦-૦
છૂટક ૦-૮-૦

{ જાન્યુઆરી ૧૯૫૫

અનુક્રમણિકા

૧. પ્રાસંગિક નોંધ		
ભારતીય ઇતિહાસ પરિષદ	૧૦	૧
શબ્દકોશ	૧૦	૧
આનંદજનક સમાચાર	૧૦	૩
હિન્દીની કુસેવા	૧૦	૩
૨. ભારતીય ઇતિહાસ પરિષદ : ૧૭ મું અધિવેશન		
સ્વાગત પ્રવચન	શ્રી હરસિદ્ધલાઈ દિવેટિયા	૫
ઉદ્ઘાટન પ્રવચન	માનનીય દાદાસાહેબ માવળંકર	૫
પ્રમુખ : ડૉ. નિરંજનપ્રસાદ ચક્રવર્તી		૭
વિભાગ ૧ લેા (ઇ. સ. ૭૧૧ સુધી)		૧૧
વિભાગ ૨ જ્ઞે (ઇ. સ. ૭૧૨-૧૨૦૬)		૧૩
વિભાગ ૩ જ્ઞે (ઇ. સ. ૧૨૦૬-૧૫૨૬)		૧૬
વિભાગ ૪ થેા (ઇ. સ. ૧૫૨૬-૧૭૬૪)		૧૭
વિભાગ ૫ મેા અર્વાચીન ભારત (ઇ. સ. ૧૭૬૫ થી)		૧૮
વિભાગ ૬ ઢ્ઠો ગુજરાતનો ઇતિહાસ		૨૦
પ્રદર્શન		૨૩
સંવિવાદ : સિપાઈઓના બળવાની સાધનસામગ્રી		૨૬
નિષ્પત્તિ		૨૧૭
કરારો		૨૮
૩. રાજકીય નોંધ	શ્રી દેવવ્રત નાનુભાઈ પાઠક	૨૯
ઇતિહાસ	દાદાસાહેબ માવળંકર	પૃષ્ઠા ૭૫૨
કેન્દ્ર કયા, રાજ્યમાં કે સમાજમાં ?	નોહારરંજન રાય	પૃષ્ઠા ૫૪૭

સાહ્ય સ્વીકાર

૧. મહેનતનાં ગીત; ૨. સૌરાષ્ટ્ર દર્શન;
૩. રત્નમાલા : લે. નાથલાલ દવે; પ્ર. ક. હંટર
અધ્યાપન મંદિર-મોરબી, કિં. ૦-૨-૦, ૦-૧-૦ અને
૦-૪-૦. ૪. Road to Welfare State : Pub.
by the Community Projects Administration,
Government of India-Delhi. ૫. Proceed-
ings of the Indian History Congress
15th Session 1952-Gwalior : Price
Rs. 15/- ૬. સમવાયી શિક્ષણ : લે. સતીશચંદ્ર

જેષી; પ્ર. ક. અનડા બુક ડીપો-અમદાવાદ, કિં. ૧-૮-૦.
૭. શબ્દ અને અર્થ : વ્યાખ્યાતા-ભોગીલાલ જયચંદ
સાંડેસરા; પ્ર. ક. મુંબઈ યુનિવર્સિટી-મુંબઈ કિં. ૨-૮-૦.
૮. પ્રતીક : લે. પ્રિયકાન્ત મણિયાર; પ્ર. ક. કવિલોક
પ્રકાશન-અમદાવાદ, કિં. ૧-૦-૦. ૯. Annual
Report on the Secretariat Record Office
of the year 1953-54: Pub. by The
Government Central Press-Bombay, Price
0-13-0.

પ્રકાશક : જ્ઞેલાલ જી. ગાંધી, આસિ. સેક્રેટરી, ગુજરાત વિદ્યાલય, ભદ્ર, અમદાવાદ.

મુદ્રક : મણિલાઈ પુ. મિસ્ત્રી, આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયપડ, અમદાવાદ.

બુદ્ધિ પ્રકાશ

પુસ્તક ૧૦૨ નું]

જન્યુઆરી : ૧૯૫૫

[અંક ૧ થી]

પ્રાસંગિક નોંધ

ભારતીય ઇતિહાસ પરિષદ

મયા માસના છેલ્લા અઠવાડિયામાં અમદાવાદ મુકામે ભારતીય ઇતિહાસ પરિષદનું સત્તરમું અધિ-વેશન મળ્યું હતું. એમાં સૌ કોઈ હાજર રહી શકે એવી નેગવાઈ રાખી હતી એ સારું હતું. એનો ટૂંકો સારૂપ હેવાલ આ અંકમાં આપવામાં આવ્યો છે.

આ પરિષદમાં આપણા દેશના અનેક સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસવિદો આવ્યા હતા. દરરોજ કલાક ઠોઠ કલાક માટે એમાંના બે ત્રણ વિદ્વાનોને ફાજલ પાડી ગ્રેમાભાઈ હોલમાં કે ટાઉન હોલમાં તેમનાં જાહેર વ્યાખ્યાનો ગોઠવી શકાયાં હોત તો સારું થાત એમ લાગે છે.

૧૫-૧-૫૫

શબ્દવ્યૂહો

શબ્દરચના હરીફાઈઓએ ધનામો જાહેર કરવાની આબતમાં માઝા મૂકવા માંડી છે. એની વિવિધ પ્રકારની અસર થતી જોવામાં આવે છે. એ હરીફાઈઓમાં ભાગ લેવાની લાલચ વધે છે, અને ધાર્યું ધનામ ન મળતાં નિરાશા પણ એટલી જ ભારે થાય છે. પરિણામે કેટલાકનાં મગજ ખસી જાય છે. હમણાં હમણાં વળા, વડિયા, અને ઉનામાં આ કારણે માણસો ગાંડા થઈ ગયાના સમાચાર છાપામાં આવી ગયા છે. એ જ રીતે શબ્દરચના હરીફાઈને છદ્દે ચડી તેમાં પોતાનું અધું ગુમાવી બેઠેલા એક આખા કુટુંબે આત્મહત્યા કર્યાના અનાવનો મદ્રાસની ધારાસભામાં ત્યાંના નાણાપ્રધાને ઉલ્લેખ કર્યો હતો, અને એ છદ્દે ચડેલા લોકાને એ ઉપરથી ધડો લેવાને જણાવ્યું હતું.

એક તરફથી આપણા દેશમાં નવધડતરનો પુરુષાર્થ મંડાયો છે, ત્યારે બીજી તરફ પુરુષાર્થને

હણનાર અને આયતારામ અનાવનાર આ હરીફાઈઓ ફાલી રહી છે. મોટા ધનામોની લાલચથી હરીફાઈની સંખ્યામાં કેવો વધારો થઈ રહ્યો છે, તે ગુજરાતની એક હરીફાઈએ પોતાના વ્યૂહોમાં ભાગ લેનાર હરીફાઈની સંખ્યાના જે આંકડા પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, તે ઉપરથી જણી શકાય છે :

૧. ૧,૫૫,૦૦૧ હરીફાઈ
૨. ૧,૫૪,૬૬૬ ,,
૩. ૧,૮૪,૨૧૫ ,,
૪. ૨,૮૩૫૫૦ ,,
૫. ૪,૭૨,૫૫૧ ,,

આમ લગભગ સાડા ત્રણ માસમાં હરીફાઈની સંખ્યા ત્રણ ગણી વધી છે. આ આંકડા કોઈ પણ સમાજહિતચિંતકને અકળાવી મૂકે એવા છે. અને આપણા કેટલાક પ્રૌઢ અને ખીઠ કાર્યકર્તાઓ પણ આથી કેવા અકળાઈ ગયા છે, તેનો ખ્યાલ ભારત સેવક સમાજની ગુજરાતની શાખાના મંત્રી શ્રી રાવજીભાઈ પટેલે મુનિ શ્રી સંતબાલજીને લખેલા પત્ર ઉપરથી આવી શકે છે :

...બીજી બાજુ સમાજ અવળે રસ્તે જ વિના પરસેવે વિના શ્રમે સાધનસંપત્તિ થવાના પ્રયત્નમાં ફસાતો જાય છે. હું અમદાવાદમાં તેમ બધેય નાનાં મોટાં આગ્રેઓને જોઈ છું કે ત્યાંની હવા જુગાર અને આંકફરકના સદ્દામાં ઓતપ્રોત થયેલી છે. જે વર્તન દશ વરસ પર સ્થરમજનક હવે, તે વર્તન હાલ પ્રતિષ્ઠા પામવું જાય છે. સ્થરમ કે શબ્દવ્યૂહની હરીફાઈનો દાવાનળ એવો ફાલ્યો છે, જે કાયદેસર ગણાય છે. છતાં મૂળતત્ત્વે જુગારમાં અને તેમાં કોઈ ફેર નથી. નીતિની દૃષ્ટિએ વિના શ્રમે અને વિના પરસેવે બીજા પાસેથી ધન પ્રાપ્ત કરવાની યુક્તિ-પ્રયુક્તિ કે યુક્તિના પ્રયોગો, ચોરી, લૂંટ કે જુગારની કોટીમાં જ મૂકી શકાય. અને હવે તો હદ થઈ ગઈ છે. ગુજરાતના શિક્ષણ-શાસ્ત્રીઓ ગણાય, સાક્ષરો જણાય, સંસ્કારમૂર્તિ જણાય

એવા એવા નરપુંગવોએ પોતાની શિક્ષણશાસ્ત્રીની, સાક્ષર તરીકેની અને સંસ્કૃતિની પ્રતિષ્ઠાને ચાંદીના ટુકડા માટે વેચીને ચોરી, લૂંટ કે જુગારની બદી પર પ્રતિષ્ઠાની સીલ મારી છે. આવું જોયું ત્યારે પૂ. બાપુજીના શબ્દ યાદ આવે છે કે : 'ભારતના' ઉત્થાનમાં - રાજકીય, નૈતિક કે આર્થિક ઉત્થાનમાં-તેના સુપુત્રો ગણ્યાતા શિક્ષિતો જ આડા આવનારા છે. આ કુ:ખ કોને કહેવાય ? જે વાડ પર વેલાને આધાર હોય તે વાડ વેલાને ગળે તો કેવી દશા થાય ! દેશની ગરીબ અને અજ્ઞાન પ્રજાની આવી નિરાધાર દશા છે. પ્રજાને પણ આ શી રીતે સમજવાય ? આ લોકશાહીમાં પોતાને લાલ થાય તેમ વર્તવાને સર્વને અધિકાર છે ! વર્તમાનપત્રો આર્થિક દૃષ્ટિએ ચાલે છે. એક ચા બીજી રીતે તેનો લાલ લે છે. એટલે આનો વિરોધ કરી પ્રજાને શા માટે સમજવે ? ખરે, એવું લખાણ પણ પ્રસિદ્ધ શાને કરે ? નલિમ રાજ્યના જુલમથી નેટલી અકળામણ નહોતી તેનાથી અનેકગણી અકળામણ વર્તમાનપત્રોના આર્થિક દૃષ્ટિએ થતા સંચાલનથી મારા જેવા અનેકોને થઈ રહી છે. કોને કહેવું ? કોણ સાંભળે ? કોણ ન્યાય આપે ? પ્રજા; દેશની પ્રજાને હિતેચ્છુઓની (?) મહત્વાકાંક્ષાથી બચાવે !

ગુજરાતના એવા જ જૂના કાર્યકર અને મુંબઈ વિધાનસભાના સભ્ય શ્રી કદ્યાણુજી વિ. મહેતાએ પણ આ સંબંધમાં આવા જ આકરા શબ્દો વાપર્યા છે :

આજે તો ન્યાં જુઓ ત્યાં શબ્દરચના હરીફાઈનાં પત્રકો નજરે ચઢે છે. વિદ્યાર્થીઓના પુસ્તકોના ઘોડાઓમાં, કચેરીમાંના કારકુનોના કામના કાગળો વચ્ચે અને મજૂરોના ખીસાંઓમાંથી આ પત્રકો મળી આવે છે. વધારે ખરાબ વાત તો એ છે કે, આ હરીફાઈ અખબારોમાં સર્વવ્યાપક બની ગઈ છે. આ હરીફાઈ હજારો માનવીઓનું સત્યાનાશ સર્જવી રહી છે. સ્થાપિત અખબારો પણ આ જુગારની નહરેખબરો વગર ચાલી શકતાં નથી એ ખેદજનક છે. અખબારો તો એક સત્તા સમાન છે. તંત્રી એક રાજવીને અંબાડીમાંથી ઉતારી નાંખીને ગધેડે બેસાડી શકે છે. પરંતુ તે આ શબ્દવ્યૂહ હરીફાઈ અંગે કંઈ કરતો નથી. સ્થાપિત અખબારો પણ આ હરીફાઈની નહરેખબરોથી દૂર રહી ન શકે ?

ગુજરાતનાં મોટા ભાગનાં છાપાંઓ આ બદીની નહરોત લઈને એના પ્રચારમાં સાધનરૂપ બન્યાં છે એ સાચું જ ખેદની વાત છે. તેમ છતાં કેટલાંક છાપાં એની વિરુદ્ધ પ્રચાર પણ કરે છે એટલું સાતું છે. આમાં મુંબઈનું 'પ્રજાતંત્ર' પત્ર સારો ફાળો આપી રહ્યું છે.

ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રના કેટલાક કાર્યકર્તાઓ આ બદીની સામે સક્રિય પગલાં લઈ રહ્યાના સમાચાર પણ વાંચવા મળ્યાં છે. ઉનામાં હરીફાઈ વિરોધી મંડળની સ્થાપના થઈ છે, અને તેના ઉપક્રમે ગઈ તારીખ ૧૮-૧૨-૫૪ ને રાજ ત્યાં સરખસ કાઢવામાં આવ્યું હતું, જેની આગેવાની ત્યાંની કોંગ્રેસ સમિતિના મંત્રીએ લીધી હતી. એ પછી ગઈ તા. ૩૦ મીએ ત્યાં 'હરીફાઈના રાક્ષસ'ના પૂતળાને બાળવાનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો અને તેમાં ત્યાંની કોંગ્રેસ સમિતિના પ્રમુખે આગેવાની લીધી હતી. એ સભામાં લગભગ પોણોસો માણસોએ હરીફાઈમાં ભાગ ન લેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી.

રાજકોટમાં પણ ત્યાંના સામાજિક કાર્યકરોએ રાષ્ટ્રીય શાળામાં ભેગા થઈને શબ્દવ્યૂહની હરીફાઈના જુગારને નાખૂદ કરવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. વળી સૌરાષ્ટ્રના વેપારપ્રધાને સૌરાષ્ટ્રની વિધાનસભામાં તા. ૨૦-૧૨-૫૪ને રાજ જણાવ્યું હતું કે સરકારે આ શબ્દવ્યૂહની હરીફાઈએ ઉપર આખા દેશમાં નિયંત્રણ મૂકતો ધારો તત્કાળ ધડી કાઢવાની મધ્યસ્થ સરકારને વિનંતી કરી છે. મદ્રાસની સરકારે પણ આવી બલામણુ કર્યાના સમાચાર છાપાંમાં આવી ગયા છે. ગુજરાતમાં ષાહરા તાલુકા કોંગ્રેસ સમિતિએ આ વિશે ઠરાવ કરીને ભારત સરકારને વિનંતી કરી છે કે પ્રજાની નૈતિક અને આર્થિક પાયમાલી અટકાવવા આવા જુગાર અંધ કરાવવાનો કાયદો કરવો, અને પ્રજાને પણ એમાં ભાગ ન લેવાની અપીલ કરી છે. ચાલુ માસની બીજી તારીખે તલોદ મુકામે મળેલા પ્રાથમિક શિક્ષક સંઘના અધિવેશનમાં મંગલ પ્રવચન કરતાં મુંબઈની વિધાન પરિષદના સભ્ય, ઉત્તર ગુજરાતના લોકસેવક અને જાણીતા લેખક શ્રી રમણલાલ સોનીએ જણાવ્યું હતું કે

શબ્દવ્યૂહ જેવાં લોકોને લોકમાં નાખી સચિયામ લૂંટનારાં અનિષ્ટો સામે પણ શિક્ષક બહુ સફળતાપૂર્વક કામ કરી શકે. મારો જાણમાં એક શિક્ષક છે. તેણે એવું નક્કી કર્યું છે કે મારા ગામમાં આ રોગ નહિ. તેણે એકેએક માણસને મળીને પોતાનો મુદ્દો સમજાવવા માંડ્યો,

એને તકલીફ તો પડી, પણ આને એ ગામ એ રોગથી મુક્ત છે.

ગુજરાતની કોંગ્રેસ સમિતિઓ, સામાજિક કાર્યકર્તાઓ, વિદ્યાર્થીમંડળો, વ્યાયામ સંઘો અને ખીબાં તરુણતરુણીઓનાં મંડળો, દિવસે દિવસે ફાલતી જતી આ વિષવેલના જડ ઉખેડવા કમર કસે, અને પ્રચંડ અદોલન જગાડે, એ માટે હવે સમય તદ્દન પાકી ગયો છે. મધ્યસ્થ સરકાર આ સંબંધે જે કાયદો કરવા માગે છે, તે કેવળ ધનામની રક્ષો ઉપર અને પ્રવેશપત્રો ઉપર મર્યાદા મૂકીને સંતોષ માને એવો સંભવ છે એટલે શહેરે શહેરમાં અને ગામેગામ લોકોની સલાહ લેવાની આ બંધીની સદંતર બંધી કરવાની માગણી કરતા ઠરાવો પસાર કરી ભારત સરકાર પર મોકલી આપવાની પ્રવૃત્તિ ઉપાડવી જોઈએ. સાથેસાથ આ હરીફાઈઓમાં ભાગ ન લેવા સમજવવાનું અને એનાથી થતાં નુકસાનો લોકોના ધ્યાન ઉપર લાવવાનું કામ પણ જોશપૂર્વક ચાલવું જોઈએ. વળી જે વિદ્વાનો કે અધ્યાપકો ઉકેલસમિતિમાં રહીને આ જુગારને સાથ આપી રહ્યા છે, તેમને એ સહકાર બંધ કરવાની વિનંતી સંસ્કારરસિકો કરે તો તેની અસર ન થાય એમ લાગતું નથી.

૧૫-૧-૫૫

આનંદજનક સમાચાર

આપણા જાણીતા કવિ અને કવે વિદ્યાપીઠના વિદ્યાલયના અધ્યાપક શ્રી સુંદરજી ગો. ખેટાર્જી તરફથી નીચેનો પત્ર મળ્યો છે, તે પ્રગટ કરતાં હર્ષ થાય છે :

મુંબઈ, ૧૧-૧-૧૯૫૫

તંત્રીશ્રી 'બુદ્ધિપ્રકાશ,'

અમદાવાદ.

ડિસેમ્બર ૧૯૫૪ ના 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના અંકમાં 'શબ્દ-રચના હરીફાઈઓ વિશે ફરી વિચાર' નામનો શ્રી. જિતેન્દ્ર જેટલીના લેખ પ્રગટ થયો છે, તે જોયા. તેમાં પૃ. ૩૬૯ ઉપર ઉકેલસમિતિઓમાં કામ કરતી કેટલીક 'લખપ્રતિષ્ઠા વ્યક્તિઓ'ની વીગતવાર યાદી આપેલી છે. આ યાદીમાં માડુ' નામ પણ મેં વાંચ્યું. આ રીતે કદાચ અન્યત્ર પણ માડુ નામ આવ્યા કરવું હશે તો હું તેથી અજ્ઞાત છું.

એક હકીકત લેખે આપને જણાવવાનું કે મારા અંતરના સમાધાન ખાતર જ લાંબા સમય પહેલાં 'જન્મભૂમિ-હરીફાઈ'ની ઉકેલસમિતિમાંથી રાજનામું આપીને હું નિવૃત્ત થયેલો છું.

આવી બાબતમાં કે ખીજ કોઈ પણ બાબતમાં બોલબોલ કરવાની મને ટેવ નથી એટલે ખાસ અંગના મિત્રો સિવાય ખીબા કોઈને મારા રાજનામા વિશે મેં વાત કરેલી ન હતી, પણ હવે બ્યારે આપના માસિકમાં મારો ઉલ્લેખ થયો જ છે તો આપની તથા લેખક શ્રી. જેટલીની માહિતી ખાતર આ વાત આ પત્રથી આપને જણાવવાનું કરવું સમજું છું. ભાઈશ્રી જેટલીને અને તો આ માહિતી આપશો અને લવિષ્યમાં આ પ્રકરણમાં માડુ' નામ આપના માસિકમાં ન ઉલ્લેખાય એટલું જોશો તો આભારી થઈશ.

લિ૦

સુ ગો. ખેટાર્જીના જયહિંદ.

શ્રી જેટલીના લેખમાંની એ યાદી કંઈ સંપૂર્ણ નહોતી. જે નામે ઉકેલસમિતિઓમાં વાંચેલાં અખાલમાં હતાં તે નોંધ્યાં હતાં. શ્રી ખેટાર્જીના છૂટા થયાના સમાચાર એ છાપામાં કે ખીબે વાંચવામાં આવ્યા નહોતા એટલે આ જૂલ થવા પામી છે. તેમ છતાં અજાણ્યતા એમને થયેલા અન્યાય માટે અમે બંને એમની ક્ષમા યાચીએ છીએ. અને સાથે સાથે એ યાદીમાં જેમનાં નામે છે, તેમાંથી કોઈએ પાછળથી રાજનામું આપ્યું હોય તો લખી જણાવવા વિનંતી કરીએ છીએ, જેથી તેની નોંધ લઈ શકાય. જાણવા મળ્યું છે કે અમદાવાદની કોમસં કોલેજના આચાર્ય શ્રી સુરેન્દ્ર વૈ. દેસાઈએ તથા અધ્યાપક શ્રી સંતપ્રસાદ (એસ. આર.) ભટ્ટે પણ ઉકેલસમિતિમાંથી રાજનામું આપ્યું છે. આ જાણીને ધણાને આનંદ થશે.

૧૫-૧-૫૫

હિંદીની કુસેવા

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ગ્રંથાલયનું મકાન ખુલ્લું મૂકતી વખતે કરેલા પ્રવચનમાં શ્રી જવાહરલાલ નેહરુએ ઉત્તર ભારતમાં હિંદી અને ઉર્દૂ વચ્ચે જે વૈમનસ્ય ચાલ્યા કરે છે તેના ઉલ્લેખ કરીને કહ્યું હતું કે ઉર્દૂ એ સોળેસોળ આના ભારતીય ભાષા છે—એ ભારતમાં જન્મી છે અને વિકસી છે. એને લાત મારવી

૪ : : ભુદિપ્રકાશ

એ પોતાની દોલતને લાત મારવા જેવું છે. ઉર્દૂ કોઈ એવી વસ્તુ નથી જે હિંદીની છાતી ઉપર ચડી એસે અને તેને તુકસાન પહોંચાડે. બીજાને પાડીને પોતે મોટા થવાનો વિચાર વિચિત્ર છે.

આજે હિંદીના કેટલાક કટ્ટર પક્ષકારો આ સંકુચિત ખ્યાલમાં એટલા આગળ વધ્યા છે કે હિંદીમાં વપરાતા અરબી ફારસી મૂળના શબ્દોનો પણ ત્યામ કરવાની વાત કરી રહ્યા છે. ગયા નવેમ્બરની ૬ઠી તારીખે અસ્તી મુકામે મળેલા ઉત્તર પ્રદેશીય હિંદી સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે શ્રી બાલકૃષ્ણ શર્મા, 'નવીને' જે પ્રવચન કર્યું હતું તેમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે

હમારે ઉપર યહ આક્ષેપ લગાયા જ રહ્યા હૈ કિ હમ અનુદારતા બરત રહે હૈ. હિંદીસે ઉર્દૂ શબ્દોંકા નિકાલ કર બાહર ફેકનેકા પ્રયાસ કર રહે હૈ. હિંદીમે યહ આંદોલન કયોં હો જબકિ અન્ય પ્રાદેશિક ભાષાઓમે યહ આંદોલન નહોં ચલ રહ્યા હૈ? મુઝે, હિંદીભાષી હોતે હુએ લી ઉસ આંદોલનકા પતાં નહોં હૈ. હાં, મૈ એક ઝૈસા વ્યક્તિ હૂં જે અનાવશ્યક ઉર્દૂ શબ્દોંકા હૂંસઠાંસકો કુકુચિપૂર્ણ, અસ્વાદુ એવં અસાધુ માનતા હૂં. મેરી સમજમેં નહોં આતા કિ મૈ 'જહર' કયોં પિયૂં જબકિ મૈ 'અરલ', 'વિષ', 'હલાહલ', 'જંશુલ', જે ચાહૂં, પી સકતા હૂં? યહ લી મૈ નહોં સમજ પાતા કિ મૈ 'શબનમ' કયોં ચાહૂં જબકિ મૈ 'તુપારકણુ', 'શશિરીકર', 'નીહારમુક્તા', ઓર 'આસખિદુ' પી સકતા હૂં?...મેં 'રંજેગમ'કે ચકરમેં કયોં પડૂં જબકિ મુઝે 'શોક', 'કુ:ખ', 'ખેદ', 'કલેશ', 'સંતાપ', 'આત્તિ', 'બચા', 'વેદના', 'અવસાહ', 'હદિમતા', 'વિભાહ', 'આૈદાસીન્ય', સખ પ્રાપ્ત હો સકતે હૈ? ઓર ફિર 'ગુનહગાર' હી મલે કયોં મઠા ભય જબકિ 'અપરાધી', 'દોષી', 'પાતકી', 'દોષગ્રસ્ત' આદિ મેરે પીછે હૈ? પર હિંદીમે કોઈ ઝૈસા આંદોલન અલ્લી ચલા નહોં હૈ. મેરી ઇચ્છા યહ અવશ્ય હૈ કિ અનાવશ્યક શબ્દ જે

ફારસી યા અરબીસે આયે હૈ, હિંદીસે નિકાલ બાહર કરે દિએ જયં."

હિંદની બિન્નબિન્ન ભાષાઓમાં અરબીફારસી મૂળના શબ્દો દાખલ થયા છે, તેનાં ઐતિહાસિક કારણો છે. એને આજે મિટાવી શકાય એમ નથી. મિટાવવાની જરૂર પણ નથી. એ શબ્દોએ પણ આવીને આપણી ભાષાઓને સમૃદ્ધ જ કરી છે. અને આજે એ શબ્દો જે આપણી ભાષાઓમાં ચાલતા હોય તો તેનું કારણ એ નથી કે એ શબ્દોના અર્થ વ્યક્ત કરતા શબ્દો સંસ્કૃતમાં નથી, પણ ગમે તે કારણે એ શબ્દો આજે આમજનતામાં વધારે પ્રચલિત છે એ છે. 'શશિ-શીકર' અને 'નીહારમુક્તા' કાણુ સમજશે? 'ગરલ' 'કાલકૂટ' 'જંશુલ' ભલે કોશમાં રહ્યા, પણ આફતને વખતે ગાંધીને ત્યાંથી 'ઝેર' લાવીને જ ખાવું પડશે; અને શ્રી શર્માજી એક વાત બૂલી જાય છે કે 'રંજેગમ'ને સ્થાને એમણે જે શબ્દોનો ગંજ ખડકયો છે, તે બધાના અર્થ બિન્ન છે. એવી સૂક્ષ્મ અર્થચટ્ટા બતાવવા માટે પણ જુદાજુદા શબ્દો વાપરવા પડે છે એ એમના જેવા સાહિત્યના માણસના ખ્યાલમાં કેમ ન આવ્યું? એમનાં વચનમાં જે તીખાશ છે, જે દ્વેષની ઝાંઝ છે, તે ભાષાને લગતા પ્રશ્નની ચર્ચામાં અસ્થાને છે. એમણે જે માર્ગ લીધા છે તેનો પ્રયોગ આજ પહેલાં મરાઠીમાં શ્રી સાવરકરે અજસાવી જોયો છે, અને તે કામયાબ નીવડ્યો નથી. એમનો પણ નીવડવાનો નથી. એઓ એમ કરીને હિંદીને કૃત્રિમ, પાંગળી અને બોબડી બનાવશે. જેમ અરબીફારસી શબ્દોની 'હૂંસઠાંસ' દોષરૂપ છે તેમ અવિવેકપૂર્ણ વર્જન પણ એટલું જ દોષપૂર્ણ છે.

ભારતીય ઇતિહાસ પરિષદ

૧૭મું અધિવેશન : અમદાવાદ તા. ૨૭, ૨૮, ૨૯ ડિસેમ્બર, ૧૯૫૪

સ્વાગત પ્રવચન : શ્રી. હરસિદ્ધલાઈ દિવેટિયા

ગુજરાતની સાહિત્ય, કલા અને ઇતિહાસની સાધનાનું ઐતિહાસિક દષ્ટિએ વિહંગાવલોકન કર્યા પછી એમણે જણાવ્યું કે ગુજરાતની પ્રતિભા કેવળ વેપાર અને ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં જ મર્યાદિત નથી. વેપારી સાહસિકતા અને ભક્તિમય ધર્મ અહીં ભેગાભેગી રહેતા આવ્યાં છે. અને તેનો એના સાહિત્ય અને કળા ઉપર પણ પ્રભાવ પડ્યો છે. વૈવિધ્યમાં સુમેળ એ ગુજરાતના જીવનની પ્રધાન પ્રેરણા રહી છે. ગુજરાતે લડાયક અને આક્રમક જુસ્સો ફળવ્યો નથી એ ખરું. પણ તેના અદલામાં ખીજ કેટલાક લાભો એને મળ્યા છે. ગુજરાતી ધંધાનો સોદ્દો કરવામાં ગમે એટલો નઠોર હશે, પણ ખીજનાં દુઃખ અને અભાવ વિશે એના હૃદયમાં કામળ લાગણી રહેલી છે. જૈનોની અહિંસા અને વૈષ્ણવોની ભક્તિની ભાવના સૈકાઓ સુધી ગુજરાતના જીવનમાં એટલાં એતપ્રેત થઈ ગયેલાં છે, કે એ વસ્તુઓ કેવળ અપાર્થિવ ભાવના મટી મનવ ઇતિહાસમાં મહાનમાં મહાન વ્યક્તિરૂપે ફૂલી છે. ગાંધીજી આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિના સર્વ ઉત્તમ અંશોની મૂર્તિરૂપ હતા, પણ તેઓ ગુજરાતમાં જન્મ્યા હતા એ ભારે સૂચક હકીકત છે. અહિંસા વિશેનો એમનો અટલ આગ્રહ, ઈશ્વર વિશેની એમની ભવ્ય શ્રદ્ધા, આપણા દેશના વિકટમાં વિકટ પ્રશ્નોને એમણે જે ડહાપણ અને વ્યવહારકુશળતાથી હાથ ધર્યાં તે, તથા માનવ સ્વભાવનું એમનું સહજ લગભગ અકળ જ્ઞાન-આ બધા ગુણો ગમે તેવા મોટા સાહસમાં પણ એક સાથે જોવામાં આવતા નથી. પણ ગાંધીજીમાં એ કેટલેક અંશે વારસારૂપે ઊતરી આવ્યા હતાં અને કેટલેક અંશે તેમણે પુરુષાર્થ કરીને પ્રાપ્ત કર્યા હતા-અને એ બધાએ ભેગા થઈને

આદર્શ અને વ્યવહાર, શાંત સત્યાગ્રહ અને ઉગ્ર લડત-એવાં દ્વન્દ્વોનો અસાધારણ સમન્વય સાધ્યો હતો. એમના વહેવારુ આદર્શવાદને સરદાર પટેલની પડછંદ વસ્તુનિષ્ઠાનો સાથ મળતાં દુનિયાના ઇતિહાસમાં અગ્રેડ રક્તહીન ક્રાંતિ સર્ગર્ધ.

આજે ઇતિહાસ કરતાં રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર જેવા વિષયોના અભ્યાસનું આકર્ષણ વધારે છે. આમાં કદાચ ઇતિહાસનું શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ પણ દોષપાત્ર હશે; એ દિશામાં ધણા સુધારાને અવકાશ છે. ઇતિહાસનું શિક્ષણ રસિક બનાવવું હોય તો રાજકીય, સામાજિક અને સાર્વજનિક વિકાસની પાછળ રહેલાં બળોને દાખલા આપી સમજાવવાં જોઈએ, અને અનેકાનેક ઘટનાઓના ગૂંચવાયેલાં જળામાંથી એનાં મૂળ શોધી બતાવવાં જોઈએ. ઇતિહાસનો સાચો અભ્યાસ એટલે બનાવોનો અભ્યાસ નહિ, પણ એ બધા બનાવો મારફતે પ્રગટ થતો તે તે સમાજના આત્માનો અભ્યાસ. શૂત કાળમાં શું થયું એ એટલું મહત્ત્વનું નથી, પણ એમ શા માટે અને શી રીતે બન્યું એ જાણવું એ મહત્ત્વનું છે. આમ આપણે આખી માનવજાતના ઇતિહાસની ફિલ્મફી ઉપર આવીએ છીએ. એક દેશના ઇતિહાસના અભ્યાસ ઉપરથી આપણે તુલનાત્મક ઇતિહાસ ઉપર જવું જોઈએ અને તેમાંથી માનવ સંસ્થાઓ શી રીતે વિકાસ પામે છે તેના નિયમોની વિચારણા પર જવું જોઈએ. સારા ઇતિહાસકાર થવા માટે ખાસ જરૂર વસ્તુનિષ્ઠ દષ્ટિની છે. ધણા ઇતિહાસકારો પૂર્વ-ગ્રહોને કારણે નકામા થઈ પડે છે. એ વાત સાચી છે કે કોઈ પણ ઇતિહાસકાર સંપૂર્ણપણે અંગત લાગણીને બાકાત તો રાખી શકે જ નહિ. તેમ છતાં અજાણતાં અપાયેલા રંગો એ જાણી જોઈને કરેલા સત્યના અપલાપ કરતાં ઓછા નિંદ છે.

ઉદ્ઘાટન પ્રવચન : માનનીય દાદાસાહેબ માવલાંકર

એમણે આખું જીવન ઇતિહાસના અભ્યાસમાં મગ્નું છે એવા વિદ્વાનો આગળ બોલવા ઊભા થતાં

મને સ્વાભાવિક રીતે જ ક્ષોભ થાય છે. આપણા દેશની પ્રગતિમાં ઇતિહાસ કઈ રીતે મદદરૂપ થઈ

શકે એ આપ મારા જેવા પ્રાકૃત જનને સમજવો એવી વિનંતી કરવા હું આવ્યો છું. હું ધારું છું કે આ મારી વ્યવહારુ દષ્ટિ કેવળ સત્યની શોધ માટેની જ્ઞાનની શુદ્ધ ઉપાસનાની વિરોધી નથી.

આપણે જ્યારે જ્ઞાનને ખાતર જ્ઞાનની ઉપાસનાની વાત કરીએ છીએ ત્યારે તેનો અર્થ ખરું જોતાં એટલો હોય છે કે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અને વૃદ્ધિ માટે મથતા માણસોએ પોતાની એ મહેનતમાંથી કોઈ સીધા ભૌતિક લાભની અપેક્ષા ન રાખવી જોઈએ, તેમનામાં એવી શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ કે જ્ઞાનમાત્ર અંતે સમાજના કલ્યાણ અને પ્રગતિમાં પરિણમશે.

આપણે દરેક જણ છેક નાનપણથી અમુક જાતના ઇતિહાસથી પરિચિત હોઈએ છીએ. પુરાણોની કથાઓમાં પણ ઇતિહાસના કણો મળી આવે છે. જેને આપણે પુરાણકથા કહીએ છીએ તેને કેવળ કલ્પના ગણીને ફેંકી દેવી ન જોઈએ. તેમાંથી પણ જે સામગ્રી મળે તેનો માનવ સમાજને વિકાસનો અને તેમના પરસ્પર મિલનનો ઇતિહાસ રચવામાં ઉપયોગ કરી લેવો જોઈએ.

પણ મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે ઇતિહાસ એટલે શું ? એનો હેતુ શો ? એ કેવી રીતે લખાવો જોઈએ ? વ્યક્તિઓ અને પ્રજાના જીવનના અનાવો નોંધવાથી લાભ શો ? આ બધા પ્રશ્નોનો સંતોષકારક જવાબ મળે તો પ્રાકૃતજનોને ઇતિહાસના અભ્યાસમાં અને એના સંશોધનમાં તથા દુનિયાની બધી જ પ્રજાઓનો સાચો ઇતિહાસ ફરી લખાય એમાં રસ પડે.

આપણે બધા વિશ્વશાંતિ માટે ઝંખીએ છીએ. જે દુનિયાના જુદાજુદા ભાગોમાં રહેતા માણસો એકબીજાને યરાયર સમજતા થાય તો જ વિશ્વશાંતિ સાધી શકાય એવું મને તો લાગે છે. એ માર્ગ લાંબો છે, પણ અમોઘ છે. કોઈ પણ જાતની સંધિઓ કે કરારો એમાં સફળ નહિ થાય. જગતના બધાં માણસો સમાન છે, એક જ વિશ્વકુટુંબનાં ભાંડુઓ છે, બધાનાં હક્કો અને જવાબદારીઓ સરખાં છે, અને બધાંનું હિત પરસ્પર ગાઢ રીતે સંકળાયેલું છે, એ વાતનો સૌને અનુભવ થાય તો શાંતિ સ્થપાય.

એ શી રીતે બને ? મને લાગે છે કે શાંતિ-ભર્યો સમાજ સિદ્ધ કરવા ઇતિહાસ જેવું બીજું કોઈ સાધન નથી. આજે તો ઇતિહાસ એટલે સામાન્યપણે રાષ્ટ્રોની રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ, વ્યક્તિઓએ કે રાષ્ટ્રોએ બીજી વ્યક્તિઓ કે રાષ્ટ્રો ઉપર મેળવેલા કબજો, ધનની પ્રાપ્તિ, સામ્રાજ્યોની સ્થાપના, એક પક્ષના પરાક્રમ અને વિજય અને બીજા પક્ષની ગુલામી અને પરાજયનાં સ્મારકો. આને કારણે માનવજાત અહંકાર અને દ્રેષ્ટનો ભોગ થઈ પડી છે અને તેના પરસ્પરવિરોધી ભાગલા પડી ગયા છે. આજે હવે વિશ્વકુટુંબની ભાવના જાગ્રત કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. એટલે હવે ઇતિહાસે કેવળ રાજકીય જ નહીં પણ જીવનનાં સામાજિક, આર્થિક, નૈતિક, ધાર્મિક વગેરે બધાં જ પાસાંઓની નોંધ લેવી જોઈએ અને તેમાંથી જગતની સંસ્કારિતા તરફની કૃત્યમાં જુદીજુદી પ્રજાઓએ કેવો કેવો ફાળો આપ્યો છે તેની એટલે કે પ્રજાપ્રજાના સહકારની નોંધ સત્યપૂત રીતે લખવાની છે; જેથી સમજાય કે માનવ પ્રગતિમાં બધાનો જ યોગદાનનો ફાળો છે.

દરેક સમાજમાં અવારનવાર બેઠકાપાથલ થાય છે તેમ છતાં તેનું સાતત્ય જળવાઈ રહે છે. એટલે કોઈ પણ સમાજને સંપૂર્ણપણે સમજવા માટે તેના જીવનનાં બધાં પાસાંનું જ્ઞાન આવશ્યક હોય છે. ઇતિહાસકાર આમાં મદદરૂપ થઈ પડે છે. ઇતિહાસ એ રાષ્ટ્રની કે પ્રજાની સ્મૃતિરૂપ છે. એમાં તે તે રાષ્ટ્ર કે પ્રજાના ભૂતકાળના સંસ્કારો સંગ્રહાયેલા હોય છે, જે એના વર્તમાનમાં પણ વ્યાપેલા હોય છે.

ધણી વાર આપણા ઉપર એવો આક્ષેપ કરવામાં આવે છે કે આપણને ઇતિહાસની ઇન્દ્રિય જ નથી. એક રીતે આ વાત સાચી છે. પણ જે એનો અર્થ એવો હોય કે આપણા લોકોને ભૂતકાળના અનાવોમાંથી ધડો લેતાં આવડતું નહોતું, તો એ વાત સાવ ખોટી છે. ખરું જોતાં તો તેમણે ધડો લેવા ઉપર જ એટલું ધ્યાન આપ્યું હતું કે તે તે અનાવોની તેમણે ઉપેક્ષા કરી હતી. તેમને હકીકતો કરતાં બોધની વધારે પડી હતી. આ દષ્ટિએ મહાભારત

એમને મન ઇતિહાસ હતો. અને પ્રો. ટોર્નબીએ ઇલિયડ વિશે જે કહ્યું છે તે મહાભારતને પણ લાગુ પડે છે: “ઇલિયડને વિશે એવું કહેવાય છે કે જે કોઈ એને ઇતિહાસ લેખે વાંચવા જશે તેને એ કાલ્પનિક વાતોથી ભરેલું લાગશે. પણ એ જ રીતે જે એને કાલ્પનિક કથા તરીકે વાંચવા જશે તેને એ ઇતિહાસથી ભરેલું લાગશે.” વળી તેઓ કહે છે કે ઇતિહાસ “પૌરાણિક કથામાંથી જ વિકસેલો છે; પૌરાણિક કથા વસ્તુને સમજવાની અને વ્યક્ત કરવાની પ્રાથમિક પદ્ધતિ છે અને એમાં હકીકત અને કલ્પના વચ્ચેની રેખા અકિલી નથી હોતી.” પણ પ્રાચીન પુરાણકથાઓમાં ઢંકાયેલા પ્રાચીન ઇતિહાસને ઇતિહાસરૂપે પ્રગટ કરવા માટે આ રેખા આંકવાની જરૂર પડે છે, અને એ આપણે યુરોપિયન વિદ્વાનો પાસે શીખવાનું છે.

આમ ઇતિહાસકારનું કામ સત્યરોધનનું છે; એને સામગ્રીના ઢગલામાંથી પ્રસ્તુત માહિતી તારવીને તેનો ઇતિહાસ રચતાં આવડવું જોઈએ. આમ હકીકતોને નક્કી કરવામાં એણે ન્યાયાધીશની જેમ વર્તવાનું છે, તેમ છતાં એણે કલ્પના પણ ચલાવવાની છે. એ

પ્રમુખ : ડૉ. નિરંજનપ્રસાદ અકવર્તી

ભારતીય ઇતિહાસનો અભ્યાસ, ખાસ કરીને પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસનો, છેલ્લા ત્રણ દાયકા દરમિયાન ઘણો આગળ વધ્યો છે. મોહેન્જો-દરો ને હડપ્પા જેવાં સ્થળોની શોધથી એક બાજુ આપણા જ્ઞાનમાં ઘણો ઉમેરો થયો છે તો બીજી બાજુ નવા પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયા છે, જેનો સંતોષકારક ઉકેલ હાલ દુર્લભ છે. એમાંના કેટલાક પ્રશ્ન હું આપની સમક્ષ રજૂ કરવા માગું છું.

અહીં હું પ્રાગ્-ઇતિહાસ વિશે કંઈ નહિ કહું.

હડપ્પા સંસ્કૃતિની આખતમાં મેસોપોટેમિયાના આદ્ય-ઐતિહાસિક નગરો સાથેના એના સંપર્કને આધારે પુરાતત્ત્વજ્ઞોએ એનો સમય ઈ. પૂ. ૨૩૦૦-૧૫૦૦ નો આંકીને એનો વિનાશ આર્યોના આક્રમણ સાથે સાંકળ્યો છે, પરંતુ આર્યોના આગમનના સમયનો પ્રશ્ન ઘણો વિવાદસ્પદ છે. એકોસ્લોવાકિયાના

વગર એ હકીકતનાં હાડપિંજરને લોહીમાંસનાં સત્ય પૂતળાં નહિ બનાવી શકે, અને તે વગર ઇતિહાસ વાચકને રસપ્રદ પણ ન થાય. પણ એણે સત્યની સૂક્ષ્મ રેખામાંથી ચળવાનું નથી. એની ભાષા કવિની રસાળ ભાષા હોય એ આવશ્યક છે. એનું કામ હકીકતોનો સમન્વય સાધવાનું અને અર્થ ધટાવવાનું પણ છે.

આપણા દેશનો આવો સર્વસંગ્રાહક ઇતિહાસ લખાવો હજી બાકી છે. અને આવો ઇતિહાસ લખવાનું કામ કદી પૂરું પણ ન થાય, કારણ દિવસે દિવસે નવી સામગ્રી હાથ લાગતી જવાની અને તેને લીધે ત્યાં સુધીમાં લખાયેલા ઇતિહાસમાં સુધારા વધારા કરવા પડવાના. એટલે ઇતિહાસલેખન એ તો એક સતત ચાલનારી પ્રવૃત્તિ છે. એમાં ધીરજ અને ઉદ્યમશીલતાની ખૂબ જરૂર પડે છે.

આ પરિષદના જેવી સંસ્થા પોતાના અનેક વિદ્વાનોના સહકારયુક્ત પ્રયાસથી, વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસથી અને સંશોધનથી આપણા દેશનો સર્વસંગ્રાહક ઇતિહાસ આપવા સમર્થનીવડશે એવી મને ખાતરી છે.

વિદ્વાન હોજનીએ એવો મત રજૂ કર્યો છે કે સિંધુ પ્રદેશનાં એ નગરોના લોકો ભારત-યુરોપીય સમુદાયના હતા, પૂર્વ એશિયા માયનોર, ઉત્તર સીરિયા ને પશ્ચિમોત્તર મેસોપોટેમિયામાંથી આવ્યા હતા, ને એમનાં નગરોનો નાશ દ્રવિડ લોકોના આક્રમણથી થયો. આ મત સંપૂર્ણ સંતોષકારક ન હોવા છતાં જરૂર ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે.

દ્રવિડોની આખતમાં હવે એવું પ્રતિપાદિત થયું છે કે એમની ભાષા માત્ર દક્ષિણ ભારતમાં નહિ, અખિલ ભારતભરમાં પ્રસરી હતી. કેટલાક વિદ્વાનો તો એની અસર ઈરાન, મેસોપોટેમિયા, મિસર ને ભૂમધ્ય પ્રદેશ જેવા વિદેશોમાંથી પ્રસરી હોવાનું સૂચવે છે. અહીં આ દ્રવિડ ભાષા એટલે ઉપલબ્ધ તામિલ સાહિત્યની ભાષા નહિ એ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ, કેમકે એ ભાષા ઈસુ પૂર્વે એકાદ શતકથી વધુ પ્રાચીન

૮ : : બુદ્ધિપ્રકાશ

જણાતી નથી.

હડપ્પા સંસ્કૃતિનો પ્રશ્ન એની લિપિ ઉકેલી શકાતી ન હોવાથી જટિલ રહ્યો છે. અત્યાર સુધીમાં એ લિપિ ઉકેલવાના અનેક પ્રયત્ન થયા છે, પરંતુ એમાંનો કોઈ હજુ સાચો ઠર્યો નથી. લિપિ ને ભાષા એ બંને અજ્ઞાત હોઈ એનો ઉકેલ મળવો હજુ મુશ્કેલ છે. હડપ્પા લિપિનો મરોડ સાતેક સદીઓ સુધી એક સરખો રહ્યો છે એ એક મૂંઝવતો પ્રશ્ન છે. જેમાંની એક ભાષા જાણીતી હોય એવો કોઈ દ્વિભાષિક લેખ પણ હજુ સુધીમાં હાથ લાગ્યો નથી. વળી એ લિપિના જે લેખ મળ્યા છે તે સહુ ઘણા ટૂંકા છે. આથી અત્યાર સુધીના તમામ તર્ક કાલ્પનિક ગણાય. છતાં જેમ ક્રીટની પુરાતન લિપિને હવે પ્રાચીન ગ્રીક લિપિ સાથે અરાબર બંધ બેસાડી શકાઈ છે તેમ આ લિપિનો પણ ઉકેલ વહેલોમોડો હાથ લાગશે એવી આશા અસ્થાને નથી.

ખીજું, હડપ્પા નગરનો નાશ આર્યોના હાથે થયો એ મત તાજેતરમાં ઠીક પ્રચલિત થયો હતો, પરંતુ હવે એ મતના આધારનું પ્રમાણ પાંગળું ઠર્યું છે, કેમકે એ આર્યોના ગણાતા વસવાટના જે અવશેષ હડપ્પાના ઉપલા ક્ષમશાનમાં મળ્યા છે તેવા અવશેષ સિંધુપ્રદેશનાં અન્ય સ્થળોએ કયાંય મળી આવતા નથી. પરંતુ ઈ. પૂ. ૫૦૦-૪૦૦ ના અરસાનાં કાળાં વાસણોના થરની નીચે મળી આવતાં કાળા રંગની વિશિષ્ટ ભાતોનાં ચિતરામણવાળાં રાખોડિયા રંગનાં વાસણોનો થર આઘ આર્યોના વસવાટના પ્રદેશ સાથે એવો બંધ બેસે છે કે એ અવશેષોને આર્યો સાથે સાંકળવા સ્વાભાવિક લાગે. સતલજને કાઠિ આવેલા રૂપડમાં તાજેતરમાં થયેલા ખોદકામમાં આ વાસણોનો થર હડપ્પા સંસ્કૃતિના થરની ઉપર નીકળ્યો છે, પરંતુ એ બે થર વચ્ચે આરપાંચ સદીનો ખાલી ગાળો રહેલો જણાય છે. આથી ત્યાં હડપ્પા સંસ્કૃતિના અસ્ત ને આર્ય સંસ્કૃતિના ઉદય વચ્ચે કંઈ સીધો સંબંધ નીકળતો નથી.

ઐતિહાસિક યુગના પ્રશ્નોમાં કુષાણ કાલના આરંભનો પ્રશ્ન ખાસ નોંધપાત્ર છે. કુષાણ રાજ-

ઓના લેખોમાં મિતિનો ઉલ્લેખ ફક્ત વર્ષ ૯૮ સુધી જ મળે છે. પછીના લેખોમાં શતકનો બંધ અધ્યાહાર રાખવામાં આવતો એવો એક મત છે એ જાડો અભ્યાસ કરતાં અરાબર ન હોવાનું માલુમ પડે છે. કૌશાખીના રાજઓના લેખોમાં વર્ષ ૨૧ થી ૧૪૯ સુધીની મિતિઓ મળે છે. એ નગરીના ખોદકામનાં તાજેતરનાં પરિણામો પરથી આ રાજ-ઓના તેમ જ કુષાણ રાજઓના લેખોની મિતિ-ઓના સંવતને ઈ. સ. ૭૮માં શરૂ થયેલો ગણવો વધુ ઉચિત લાગે છે.

મૌર્ય કાલની આખતમાં પણ દ્રુમિતના અંતિમ નિવાસસ્થાન વિશે તેમ જ અશોકના સમય પછીના ઇતિહાસ વિશે હજુ ઘણું અનિશ્ચિત રહ્યું છે.

સાતવાહન રાજ્ય સંબંધી એમના મૂળ વતનનો તેમ જ એમની સત્તાની સ્થાપનાના સમયનો પ્રશ્ન હજુ પૂરેપૂરો ઉકલ્યો નથી.

દક્ષિણ ભારતના ઇતિહાસમાં પલ્લવ, ચોળ, પાંડ્ય, ચાલુક્ય, રાષ્ટ્રકૂટ ને ગંગ જેવા જગભ્રમ મહત્વના વંશોની ઉત્પત્તિ તેમ જ એમનો આરંભિક ઇતિહાસ હજુ અંધારામાં છે.

સંસ્કૃત ને પ્રાકૃત શાસનોના પલ્લવો અને શિલા-લેખોના પલ્લવો વચ્ચે હજુ કોઈ સીધો નિશ્ચિત સંબંધ પ્રતિપાદિત થયો નથી. નંદિવર્મા પલ્લવમલ્લ પછીના પલ્લવોના ઇતિહાસની અને આરંભના ચોળ રાજઓ સાથેની એમની સમકાલીનતાની આખ-તમાં પણ હજુ અનેક મૂંઝવણો રહી છે. ચોળોને હાથે થયેલા પલ્લવસત્તાના અંતિમ હાસના સમય વિશે નવા પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયા છે. પલ્લવવંશમાં અપરાજિતનું સ્થાન ને એના રાજ્યનો સમય પણ હજુ અનિશ્ચિત છે. ઉદૈદ્વરના ચોળોનો ઇતિહાસ ચોથીથી નવમી સદી સુધી ધણો અસ્પષ્ટ છે.

સંઘમ કાલ પછીના પાંડ્ય રાજઓની વંશાવળી તેમ જ એમનો સમય પણ નિશ્ચિત નથી. કલ્પકેશના ગંગ રાજઓના વતન ને સમયના પ્રશ્ન એટલા જ અનિશ્ચિત છે. ગંગ ને કદંબ રાજઓ વચ્ચેના સંબંધો પણ સ્પષ્ટતા માગે છે. કદંબો ને ચાલુ-

કચોની સત્તાના ઉદય વિશે પણ વધુ સંશોધનની જરૂર છે.

રાષ્ટ્રકૂટોના ઇતિહાસમાં એમના વતનનો મુખ્ય મુદ્દો ચર્ચારૂપ છે. આ ઉપરાંત દન્તિકુર્ગની પહેલાંના રાષ્ટ્રકૂટોનો ઇતિહાસ, દન્તિકુર્ગની સત્તાનો અંત, ગોવિંદ ઠાળનું રાજ્યરોહણ જેવા ખીજા કેટલાક પ્રશ્નો પણ અણગુજિટયા રહ્યા છે.

દેવગિરિના યાદવોનો આરંભથી ભિલ્લમ પ માના સમય સુધીનો ઇતિહાસ હજુ અસ્પષ્ટ રહ્યો છે.

આરંભિક કાલના તેલુગુ વંશોમાં સાલંકાયનો ને વિષ્ણુકુંડીઓની વંશાવળીઓ હજુ ચર્ચારૂપ રહી છે.

વિજયનગર વંશનો ઇતિહાસ પણ મુશ્કેલીઓથી સદંતર મુક્ત નથી. વિજયનગરના પ્રથમ વંશની ઉત્પત્તિ તેમ જ હરિહર રાજાના મૃત્યુ પછી રાજગાદી માટે થયેલા આંતરવિગ્રહની વિગતો અસ્પષ્ટ રહી છે, તેમ જ ઈ. સ. ૧૫૬૫ પછીનો વિજયનગરનો સર્વત્રાહી ઇતિહાસ લખાવો બાકી છે.

(પૂર્વ) ગંગ સંવત્સરના આરંભકાલનો પ્રશ્ન હજુ વિવાદસ્પત છે. શંકરાચાર્ય ને મધ્વાચાર્યનો સમય હજુ નિશ્ચિત થયો નથી. મધ્વાચાર્ય ને એમના શિષ્યોની મિતિઓનો મેળ મળતો નથી.

દૃષ્ટાન્તરૂપે ગમેતેમ ગણાવેલા આ પ્રશ્નો પર ભારતના વિદ્વાનો ને ઇતિહાસકારો પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે એ ઇષ્ટ છે.

ભારતના ઇતિહાસની સમુચિત પુનર્ઘટના માટે સીમાન્ત પ્રદેશોનો ને પડોશી દેશોનો ઇતિહાસ તપાસવો અનિવાર્ય છે. આ પ્રદેશોના મહત્ત્વ અંગે હું એ દૃષ્ટાન્ત આપું. એક છે ગિલગિત પ્રદેશમાંથી મળેલો વર્ષ ૪૭નો ખડક લેખ, જેમાં પ. મ. પ. પટોલદેવ શાહિ ઉકેં નવ સુરેન્દ્રાદિત્ય નંદીના અમાત્ય મકરસિંહે અંધાવેલા નગરની હકીકત નોંધવામાં આવી છે. એમાં મકરસિંહેને ગિલગિતા-સરાંધ કહેવામાં આવ્યો છે, અર્થાત્ ગિલગિતનો વડો. ભારતીય અનેકા આ ઇરાની રાજાઓ વિશે 'રાજ-તરંગિણી'માં આવતા પ્રાસંગિક ઉલ્લેખો સિવાય કંઈ

જ માહિતી ઉપલબ્ધ નહોતી. ખીજો લેખ આરાકાનના પ્રાચીન પાટનગર ત્રોહૌંગના એક સ્થંભ પર મળ્યો છે. એની પહેલી ૧૬ પંક્તિઓનું લખાણ સુરક્ષિત નથી, પણ પછીની ૧૩ પંક્તિઓમાં ઐલવંશના ૧૩ રાજાઓનાં નામ આપ્યાં છે, જે સર્વ નામોને અંતે ચન્દ્ર શબ્દ આવે છે. લેખમાં આ રાજાઓનો રાજ્યકાલ પણ આપવામાં આવ્યો છે. એ પછી જુદા વંશના નવ રાજાઓનાં નામ આપ્યાં છે, જેમાં આનન્દચન્દ્રનું નામ ખાસ નોંધપાત્ર છે. એણે અનેક યૌદ્ધ વિહાર અંધાવીને એને વિવિધ દાન દીધાં હતાં તેમ જ શૈવો ને વૈષ્ણવો માટેય મઠ અંધાવ્યાં હતાં. આ પ્રદેશમાં પ્રાચીન અવશેષો મોટી સંખ્યામાં મળે છે ને એના ઇતિહાસ વિશે ઘણું સંશોધન કરવું બાકી છે.

પુરાતત્ત્વ ને ભાષાશાસ્ત્રના સંશોધનને પરિણામે હવે એવો સમય આવ્યો છે કે ભારતીય ઇતિહાસ ને સંસ્કૃતિના અભ્યાસ અર્થે માત્ર ભારતમાં મળતી સાધનસામગ્રી પર જ પૂરો આધાર રાખી શકાય નહિ. જાતિઓના સ્થળાંતરના તેમ જ સંસ્કૃતિનાં વહેણોના નકકર જ્ઞાન માટે આપણા પડોશી દેશોના, ખાસ કરીને જૂમધ્ય પ્રદેશના દેશોના, ઇતિહાસનો અભ્યાસ આવશ્યક છે.

હવે પ્રશ્ન એ છે કે આપણો હેતુ પાર પાડવા માટે શું કરવું જોઈએ. વિષય તરીકે ભારતીય ઇતિહાસ ને સંસ્કૃતિ આપણી કેટલીક યુનિવર્સિટી-ઓમાં શીખવાય છે. આપણામાં કેટલાક પ્રથમ પંક્તિના વિદ્વાનો છે કે જેમણે પ્રશસ્ત્ય કૃતિઓ તૈયાર કરી છે. પરંતુ જે છે તે પૂરતું નથી. ભારતમાં કોઈ એવી સંસ્થા છે કે જ્યાં જૂમધ્ય દેશોના અથવા ખર્મા, સિલોન, થાઇલેન્ડ, મલાયા ને હિંદેશિયા જેવા પડોશી દેશોના પ્રાચીન ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરી એના પર સંશોધન કરી શકાય? પૂર્વ ને પશ્ચિમની વિવિધ સંસ્કૃતિઓનાં સંગમસ્થાન જેવાં ચીન ને મધ્ય એશિયા સાથેના આપણા પ્રાચીન સંપર્કોનો અભ્યાસ કરવા માટે કોઈ સગવડો છે ખરી? ના. આપણને ભારતમાં એક ખાસ સંશોધન સંસ્થાની

જરૂર છે, કે જ્યાં આપણા ઉત્તમ અભ્યાસીઓ વિશિષ્ટ વિષયો પર નિર્વિઘ્ન રીતે સંશોધન કરી શકે. એમાં ખર્ચાથેલો પૈસો ભગી નીકળશે. આ દિશામાં આગળ આવતા અભ્યાસીઓની સંખ્યાનો આંકડો એટલો મહત્વનો નથી. વિદેશમાં એવી અનેક સંસ્થાઓ છે કે જ્યાં અધ્યયન કરનાર કરતાં અધ્યાપન કરનારની સંખ્યા વધુ હોય. યુરોપના ધણાખરા દેશોમાં વૈજ્ઞાનિક અધ્યયનમાં પડેલા માણસોને પોતાના ખાસ અભ્યાસ માટે પસંદ કરેલા દેશોની મુલાકાત લેવાની ને ત્યાં રહી અમુક સમય સુધી કામ કરવાની સગવડ મળે છે. ઉપરાંત, તેઓ શોધખોળ માટે જુદાં જુદાં મંડળ મોકલે છે. આપણી આઝાદી પછી કેટલાયે વિદેશી નિષ્ણાતોએ ભારત તિબેટ ને નેપાલની મુલાકાત લીધી છે, પરંતુ એવા અભ્યાસ અર્થે આપણા પોતાના અભ્યાસીઓને મધ્યસ્થ કે રાજ્ય સરકારો તરફથી અથવા આપણી કોઈ યુનિવર્સિટી તરફથી એવી કોઈ સગવડ મળી હોવાનું મારી જાણમાં નથી. આપણા અદ્ભુત ભૂતકાળને જાળવી ખીજાઓ સમક્ષ ઉજ્જવળ રીતે રજૂ કરતાં ન શીખીએ, તો એની વાતો કરવાનો કંઈ અર્થ નથી.

આજે સર્વત્ર ભારત તરફ શુભેચ્છા વરસે છે, આમાંના ધણા દેશોને આપણી પાસેથી આધુનિક વિજ્ઞાન કે ઉદ્યોગ સંબંધી કંઈ જાણવાનું મળે એમ નથી, પરંતુ એ સહુ આપણા ઇતિહાસ ને આપણી સંસ્કૃતિ વિશે, આપણી કલા ને આપણા સાહિત્ય વિશે જાણવા આતુર છે. અલખત, આપણે અવાર-નવાર થોડા દિવસો માટે કે બહુ તો થોડાં અઠવાડિયાં માટે ખીજા દેશોમાં સાંસ્કૃતિક મંડળો મોકલીએ છીએ, પરંતુ એ દેશો પર એની કંઈ કાયમી અસર રહેતી નથી. આપણે ઐતિહાસિક કાઉન્સિલના જેવી ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ કાઢીને એ દ્વારા આપણને આપણું જે જે ઉત્તમ લાગતું હોય તે ખીજા દેશોને ખતાવી શકીએ.

આપની સમક્ષ એક ખીજા ખાખત રજૂ કરવાની તક લઉં. એ છે દેશ, રાજ્યો ને જિલ્લાઓનાં ગેઝેટિયરોનું પુનઃસંસ્કરણ. મને આશા હતી કે

આઝાદી પછી થોડા જ વખતમાં આપણે આપણી પોતાનાં ગેઝેટિયર લખવાનું હાથમાં લઈશું, પણ હજુ સુધી બહુ ઓછું કામ થયું છે. થોડાંક રાજ્યોએ આ કામ હાથમાં લીધું જણાય છે, પરંતુ એને કેન્દ્ર તરફથી જરૂરી સમન્વયનો લાભ ભાગ્યે જ મળ્યો છે. મને લાગે છે કે આ કામ માટે કેન્દ્રમાં એક પ્રખર સલાહકાર મંડળ હોવું જોઈએ, જે સરકારને એક સમન્વિત યોજના ધડવામાં મદદ કરે. અગાઉનાં ગેઝેટિયર લખાયાં ત્યારે યોજના મધ્યસ્થ સરકારે ઘડી હતી ને કામ એક એકધારી યોજના અનુસાર થયું હતું. જે જુદાંજુદાં રાજ્ય જુદીજુદી રીતે કામ કરાવશે, તો વાચકોને ધણા ગૂંચવાડો થશે.

આ પ્રસંગે હું પ્રાચીન સ્થળનામોનું ગેઝેટિયર તૈયાર કરવાના મહત્ત્વ વિશે આપનું ધ્યાન દોરવા માગું છું. આપણાં સાહિત્યોમાં તેમજ આપણા ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાં આવાં હજારો નામ આવે છે. પુરાતત્ત્વખાતાની પ્રાચીનલેખશાખાને જરૂરી માણસો આપવામાં આવે તો એ આ કામ ધણી સારી રીતે હાથમાં લઈ શકે.

એવી રીતે આપણાં દક્ષિણ (રેકોર્ડ્ઝ) તરફ આપનું લક્ષ્ય દોરવા આહું છું. ભારત સરકાર ક વર્ગનાં રાજ્યોનાં ને અગાઉની રેસિડન્સીઓનાં દક્ષિણ પોતાને હસ્તક લઈને એને એક કેન્દ્ર સ્થાને રાખવાને બદલે એનો એક હિસ્સો બોપાલ ને ખીજો હિસ્સો માઉન્ટ આબુ મોકલી રહી છે. આ ખોટી દિશાનું પગલું છે. આમ કરવાથી એ દક્ષિણનો લાભ લેવા માગતા અભ્યાસીઓને અગવડ પડશે એટલું જ નહિ, માઉન્ટ આબુ પરના ભારે વરસાદ ને ભેજને લીધે એ દસ્તાવેજોનેય નુકસાન પહોંચશે. બ વર્ગનાં રાજ્યોમાં આ દક્ષિણના સંગ્રહ ને સંરક્ષણની પ્રગતિ જોઈએ તેટલી ઝડપી નથી. બ વર્ગનાં કેટલાંક રાજ્યોમાં પણ દસ્તાવેજોની કોઈ કોઈ સંભાળ રાખતું નથી. દરેક રાજ્યે પોતાના સેક્રેટરિયેટની બહારનાં મહત્ત્વનાં દક્ષિણનો સાર-સંગ્રહ તેમજ એની સૂચી કરાવવી આવશ્યક છે.

અગાઉની ઇન્ડિયા ઓફિસનાં દક્ષિણની વહેંચણીનુંયે શું થયું તે મારી જાણમાં નથી.

અભ્યાસના હિત ખાતર આવી તપાસ તાકીદે થવી જોઈએ.

અમારામાંના કેટલાક જીવનસંધ્યાએ પહેાંચ્યા

વિભાગ ૧ લો : [ઈ. સ. ૭૧૧ સુધી]

પ્રમુખ : ડૉ. મોતીચંદ્ર [મુંબઈના પ્રિન્સ ઓફ્ લ્સ ઓરિયન્ટલ ઓફ્ વેસ્ટન ઈન્ડિયાના સંચાલક છે. ભારતીય પ્રાચીન ઇતિહાસ ને સંસ્કૃતિના પ્રખર વિદ્વાન છે. ૧૯૫૬માં સભાપર્વમાં આવતા ઉપાયન પર્વના અધ્યાપનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરી એ પર્વમાં જણાવેલાં દેશવિદેશનાં માણસો ને દ્રવ્યો પરથી એમણે રેહું એ પર્વના રચનાકાલ વિશેનું સંશોધન એ એમની સંશોધન પ્રવૃત્તિનો એક નોંધપાત્ર નમૂનો છે. ભારતીય પ્રાચીન વેશભૂષા તેમ જ સાર્થવાહ વિશે પણ એમણે ઘણી માહિતી રજૂ કરી છે.]

ભારતીય પ્રાચીન ઇતિહાસ જે સાધનસામગ્રી પરથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે તેના પરિણામે એ રાજઓ, યુદ્ધો ને મિતિઓની યાદી જેવો શુષ્ક જણાય છે. આ બાબતમાં પૂરતી માહિતી મેળવવી મુશ્કેલ છે, પરંતુ છેલ્લાં પચાસ વર્ષો દરમ્યાન શિલ્પકૃતિઓ ને સાહિત્યકૃતિઓની જે નવીનવી સામગ્રી બહાર આવી છે તે પરથી ઈ. પૂ. ૧૫૦૦ થી ઈ. સ. ૫૦૦ સુધીના સમાજની પરિસ્થિતિ પર ઘણો પ્રકાશ પડ્યો છે. બાવિ ઇતિહાસકારે હવે સમજાવેલાં રાજકીય સિદ્ધિઓને બદલે તે સમયના સમાજનાં વહેણો પર વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈશે.

ભારતીય સાધનસામગ્રી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ગમે તેટલી શકાસ્પદ હોય, પણ એમાં એ જમાનાનો ખરો પડઘો પડે છે એ નિઃસંશય છે. દાખલા તરીકે, દિગ્વિજય પર્વમાં જણાવેલા અજુને કરેલા ઋષિકે ને પરમ-ઋષિકે પરના વિજયમાં મધ્ય એશિયાના મુખ્ય લોકોએ કરેલા બાહ્યીક દેશ પરના વિજયનું પ્રતિબિંબ પડે છે. એવી રીતે નકુલના દિગ્વિજયમાં જણાવેલા મધ્યમિકાના વાટધાન બાહ્યો પરના વિજયમાં મવનોએ કરેલા એ નગરીના શુંગો પરના વિજયનું સ્મરણ રહેલું સ્પષ્ટ થાય છે. સંસ્કૃતમાં

છીએ ને હવેના કાર્યની જવાબદારી નાનેરાઓને શિર રહે છે. ભારતની શુદ્ધ વિદ્વાનો સંગીન પ્રાયો રચવા માટે અમારે તમારા પર આધાર રાખવાનો છે.

વટ ને જુગનો અર્થ એક જ હોઈને આ વિશેષ સંભવિત લાગે છે.

સાહિત્યમાંથી ઇતિહાસને ઉપયોગી સામગ્રી કેટલા બધા પ્રમાણમાં તારવી શકાય એ ડૉ. વા. શ. અગ્રવાલનાં એ નવાં પુસ્તકો પરથી સ્પષ્ટ થયું છે. 'ઇન્ડિયા એઝ નોન ટુ પાણિનિ'માં એમણે ઈ. પૂ. પાંચમી સદીના ભારતનું તાદશ ચિત્ર આલેખ્યું છે ને હર્ષચરિત : એક અધ્યયન માં એમણે હર્ષચરિતના વિગતવાર અભ્યાસ પરથી સાતમી સદીની સામાજિક, ધાર્મિક ને રાજકીય પરિસ્થિતિનું આખેજી બયાન આપ્યું છે. આમાં એમને ભારતીય કલાને સ્થાપત્યના નિકટ પરિચયે કેટલાયે શબ્દોનો અર્થ સ્ક્રૂટ કરવામાં મદદ કરી છે.

ભારતીય પ્રાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસમાં ઐતિહાસિક ભૂગોળનું પૂરું મહત્વ હજુ સમજાયું નથી. ભારતીય સાહિત્યમાં આ દેશની પ્રાચીન ભૂગોળનો સ્વતંત્ર અહેવાલ મળતો નથી. પૌરાણિક સાહિત્યમાં દેશો, પર્વતો, નદીઓ, જાતિઓ વગેરેનાં નામ મુવનકોશમાં ગમેતેમ જણાવેલાં છે. આની સાથે ગ્રીક ને ચીની તેમ જ લેખો ને સિક્કાઓની સામગ્રીનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આ ભુવન-કાશોનો પાઠ અશુદ્ધ હોઈ એની શુદ્ધ પ્રત તૈયાર કરવી જરૂરી છે. બૌદ્ધ ધર્મના પાલિ, સંસ્કૃત ને ચીની ગ્રંથોમાં ભારતની અંદરના તથા બહારના પ્રદેશોની ભૌગોલિક માહિતી આપેલી છે. સંશોધન કરનારે આ બધી સામગ્રી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ તપાસવાની છે. આ બાબતમાં ભાષાશાસ્ત્ર ઠીક માર્ગદર્શક છે, પરંતુ એનાં પરિણામોને ખીજી સામગ્રી વડે ચકાસવાં જોઈએ. પાણિનિએ પોતાના ગ્રંથમાં સ્થળનામોનું વર્ગીકરણ સુવિદિત વ્યુત્પત્તિ-પદ્ધતિ અનુસાર કરેલું છે. એમાં જણાવેલું યુગન્ધર સ્થલનામ હવે ઉત્ક્રીણ્યલેખોમાંથી મળી આવે છે.

લિખિત ઇતિહાસના અભાવે ઐતિહાસિક અનુશ્રુતિઓમાં રહેલા તથ્યનો પણ લાભ લેવો નોઈએ. અશોકના પૌત્ર સમ્પ્રતિને લગતી જૈન અનુશ્રુતિની વિગતો તપાસતાં એમાં અશોકનાં ધર્મશાસનોત્તું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ પડતું જણાય છે. વળી એ અનુશ્રુતિમાં સમ્પ્રતિએ તામિલ ને આન્ધ્ર દેશ જીત્યા હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે. આન્ધ્ર દેશનો કેટલોક ભાગ તો અશોકની સત્તા નીચેય હતો, પરંતુ તામિલ દેશને લગતી હકીકત નવી છે, જેને પ્રાચીન તામિલ લક્ષાહિત્યમાં આવતા તામિલનાડ પર થયેલા મૌર્ય વિજયના ઉલ્લેખો પરથી સમર્થન મળે છે.

સાતવાહનોના ઇતિહાસ માટે લેખો, સિક્કાઓ ને પુરાણોની સામગ્રી પૂરેપૂરી તપાસવામાં આવી છે, પરંતુ જૈન સાહિત્યની અનુશ્રુતિઓએ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે. એક કથામાં રાજા શાલિવાહને પોતાના સેનાપતિને મથુરા જીતવાની આજ્ઞા કરતાં એ સેનાપતિને રાજા કંઈ મથુરા કહેવા માગે છે એ ન સમજતાં એણે ઉત્તરની તેમ જ દક્ષિણની એમ બંને મથુરા જીતી એવો ઉલ્લેખ આવે છે. એક બીજી કથામાં ભરુકચ્છના નહવાહ (અર્થાત્ નહપાણુ) ને પ્રતિષ્ઠાનના સાલિવાહન (અર્થાત્ ગૌતમપુત્ર) વચ્ચેની સ્પર્ધાનો તેમ જ નહપાણુ ધર્મસ્થાનો પાછળ વાપરેલા અઢળક દ્રવ્યનો નિર્દેશ આવે છે.

શકો ને સાતવાહનો વચ્ચેનો સંબંધ નક્કી કરવા માટે જિંડા અભ્યાસની જરૂર છે. જેમાં ભરુકચ્છના પ્રસિદ્ધ બંદરનો સમાવેશ થતો એ અપરાન્ત દેશ શરઆતમાં નહપાણુ જીતેલો, એની પાસેથી એ પ્રદેશ ગૌતમીપુત્રે જીતી લીધો. ને એ પછી પાછો રુદ્રદામાએ કબજે કર્યો. નાસિકનો પ્રદેશ પણ નહપાણુ પાસેથી ગૌતમીપુત્રે લઈ લીધેલો ને એના અનુગામી વાસિષ્ઠીપુત્રનાયે હાથમાં રહ્યો હતો, પરંતુ ટોલેમી એનો સમાવેશ વાસિષ્ઠીપુત્રના રાજ્યમાં નહિ પણ ઉજ્જનના ચળનનાં રાજ્યમાં કરે છે એ નોંધપાત્ર છે. એવી રીતે પેરિપ્લસમાં આવતા 'નંબનસ'નાં ઉલ્લેખમાં નહપાણુની હકીકત મળી આવે છે એ

ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. ગ્રો. લેની યુઈશી લોકો ૧૧-૨૭ સદીમાં દખ્ખણમાં સત્તા ધરાવતા હતા એવો મત રજૂ કરે છે એ આમ અસંભવિત લાગે એમ છે, પરંતુ એના બીજા અનેકવિધ પુરાવા મળતા જાય છે.

ઉત્તર પ્રદેશના મધ્ય વંશનો ડો. અળતેકરે જે ઇતિહાસ ગોઠવ્યો છે તેને રાજધાટમાંથી મળેલી મુદ્રાઓને આધારે નવેસર તપાસવાની જરૂર છે. આ મધ્ય લોકો કાણુ હતા ને એમને સાતવાહનો સાથે શો સંબંધ હતો એ એક જટિલ પ્રશ્ન છે, જેના પર સાતવાહનોના ઉત્તરકાલીન ઇતિહાસ પરથી કંઈ પ્રકાશ પડે છે. યદુત્રી સાતકર્ણીના સમય પછી સાતવાહન સામ્રાજ્યની પડતી થતાં એના પશ્ચિમ ને દક્ષિણના પ્રાંત ચુદ્ધ શાખાના કબજામાં ને પૂર્વના પ્રાંત ઉત્તરના ઇક્ષ્વાકુઓના કબજામાં ગયા ત્યારે શ્રી શિવમઠ અર્થાત્ શિવમધ અમરાવતી તજી મહા-કાશલને માર્ગે કૌશાંબી ગયો જણાય છે. ત્યાં એણે ઈ. સ. ૧૫૫ના અરસામાં નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું. એના પછી ભદ્રમધ ગાદીએ આવ્યો, જેનો લેખ (ઈ. સ. ૧૫૬) કૌશાંબીમાંથી મળ્યો છે. એના પછી કૌત્સીપુત્ર શિવમધ ગાદીએ આવ્યો લાગે છે. એનું રાજ્ય ઈ. સ. ૧૮૫ના અરસામાં પૂરું થયું હોવું નોઈએ.

ગુપ્ત વંશના ઇતિહાસનો અભ્યાસ લેખો, સિક્કાઓ ને સાહિત્યની સામગ્રી પરથી બરાબર કરવામાં આવ્યો છે, પણ એ કાલનાં લોકજીવન ને સંસ્કૃતિ પર મહત્વનો પ્રકાશ પાડે તેવી અમુક સામગ્રીની ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે. દાખલા તરીકે ચતુર્માળી તરીકે ઓળખાતાં ચાર બાણુ છેક ૧૬૨૨ માં પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં ને એ કૃતિઓ ગુપ્તકાલની હોવાનું પૂરેપૂરું પુરવાર થઈ ગયું છે. એમાંના બે બાણુમાં કુમારચુપ્ત મહેન્દ્રાહિત્યનો ગાંભીર ઉલ્લેખ આવે છે. વળી એક બાણુમાં જણાવેલો અપરાન્તનો રાજા ઇન્દ્રવર્મા તેમ જ દશપુરનો રાજા રુદ્રવર્મા પણ ઐતિહાસિક હોવાનું માલૂમ પડે છે. આ બાણુ-રૂપકોની ખરી મજા તો એમાં કરેલા એ સમયના માણુસોના ને એમના ચારિત્ર્યના નિરૂપણમાં રહેલી

છે. આમાં આલેખેલું ભદ્રજનોનું ચિત્ર આપણું નૈતિક ધોરણોને પસંદ પડે કે ન પડે, પરંતુ એમાં સદ્ગુણો ને દુગુણોથી ભરેલા લોકોનું સાચું જીવંત પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે એ ચોક્કસ છે. વળી આ કૃતિઓમાં ઉજ્જવિનીની જહોજલાલીનું સુંદર નિરૂપણ મળી આવે છે. આ નગરીની મહત્તા મેઘદૂત, મૃચ્છકટિક ને કાદમ્બરી ઉપરાંત બ્રહ્મપુરાણ (અ. ૪૩-૪૪) માં યે દર્શાવવામાં આવી છે. આ પુરાણમાં જણાવેલાં ત્યાંનાં વિક્રમ સ્વામી ને ગોવિન્દ સ્વામીનાં વૈષ્ણવ મંદિર અનુક્રમે ચન્દ્રગુપ્ત ખીજાએ અને એના પુત્ર ગોવિન્દગુપ્તે બંધાવ્યાં હશે એમ ડો. અગ્રવાલનું માનવું છે. ઉજ્જવનમાં કૌશાખી પ્રતિષ્ઠાન માર્ગને મથુરા-પ્રતિષ્ઠાન માર્ગ ભેગા થતા ને ઉજ્જવનને ભરુકચ્છ, દન્તપુર ને કાવેરીપત્તન સાથે નિકટ સંબંધ હતો એ કારણે ત્યાં ધણી વેપારી સમૃદ્ધિ ખીલી હતી.

ઇતિહાસ એ સમાજનું સંકલિત ચિત્ર છે ને મનુષ્યના વિકસતા જીવનમાં વેપારવણ્યને મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. સાર્થવાહ માં મેં ભારતના વેપારીઓએ અનેક કપરી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરીને

વિભાગ ૨ જો : [ઇ. સ. ૭૧૨-૧૨૦૬]

પ્રશ્નખ : શ્રી નીહારરંજન રાય [કલકત્તા વિશ્વ-વિદ્યાલયના કલા શિક્ષક વિભાગના આગેશ્વરી અધ્યાપક. હમણાં એ વર્ષથી એઓ બ્રહ્મદેશની સરકારની માગણીથી તે દેશમાં ગયેલા છે અને ત્યાં ખૈદ્ધ ધર્મદર્શનના શિક્ષણ અને સંશોધન માટે આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયની સ્થાપના અંગે કામ કરે છે, અને ત્યાંની સરકારના સાંસ્કારિક પ્રચારના સલાહકાર છે. હમણાં બંગાળ સાહિત્ય પરિષદ અને ઇતિહાસ પરિષદ અંગે ત્રણ અઠવાડિયાંની રજા ઉપર આવ્યા હતા. બ્રહ્મદેશની સરકારે હજી એક વધુ વર્ષ માટે એમની સેવાની માગણી કરી છે. એમણે બંગાળીમાં 'બંગાળીર ઇતિહાસ' ખંડ-૧ નામે મોટા કદનાં હબ્દર પાનાંનો દળદાર ગ્રંથ લખેલો છે. ઉપરાંત રવીન્દ્રનાથના સાહિત્ય ઉપર પાંચસો પાંચસો પાનાંનો એ ગ્રંથો 'રવીન્દ્ર સાહિત્યેર ભૂમિકા' નામે લખેલા છે. એનો ત્રીજો ખંડ હજી પ્રગટ થવાનો છે.]

કોઈ પણ કાળ કે દેશનો ઇતિહાસ એટલે તત્ત્વતઃ હકીકતોની નોંધ—ખનાવો, વિચારો, પરિ-

જમીન તેમ જ જળમાર્ગના સાહસિક વેપાર ખેડયા ને દેશને આર્થિક રીતે સખળ બનાવ્યો એનું એક સંકલિત ચિત્ર આપવાનો યત્ન કર્યો છે. ભારતના વેપારવણ્યનું ચિત્ર આલેખવામાં આજ સુધીમાં મોટે ભાગે ગ્રીક રોમન ને ચીની સાધનસામગ્રીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ ભારતીય સાધનસામગ્રીનો પૂરતો લાભ લેવામાં આવ્યો નથી. કૌટિલ્યના ગ્રંથમાં વેપારના માર્ગો વિશે ધણી માહિતી આવે છે. એમાં જલમાર્ગ વિરુદ્ધ સ્થલમાર્ગની તેમ જ હૈમવત માર્ગ વિરુદ્ધ દક્ષિણ માર્ગની ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે ખાસ નોંધપાત્ર છે. એવી રીતે મહાનિદેસ માં જણાવેલી પ્રાચીન બંદરોની યાદી ધણી મહત્વની છે. એમાં હિંદેશિયા, મલાયા, ખર્મા, ભારત, આફ્રિકા ને ભૂમધ્ય પ્રદેશનાં અનેક બંદરોનો સમાવેશ થાય છે. મિલિન્દપન્હો, સમાપર્વ ને વસુદેવહિણ્ડી માં આવતા કેટલાક ઉલ્લેખ પણ પૂર્વ ને પશ્ચિમના દેશવરોનાં બંદરોને લાગુ પડે છે. આ રીતે આરંભિક શતકોમાં ભારતીય વેપારીઓને ભારતનાં તેમ જ દેશવરનાં બંદરોની માહિતી હોવાની હકીકત સ્પષ્ટ થાય છે.

*

સ્થિતિ અને વાતાવરણની વસ્તુનિષ્ઠ ક્રમાનુસારી નોંધ—એ વિધાન સામે તો હું વાંધો ન જ લઉં, તેમ છતાં સાથોસાથ હું એટલું ઉમેર્યા વગર રહી શકતો નથી કે કલ્પનાશક્તિ અને યુદ્ધિશક્તિની ખૂબ જાંચી કક્ષાએ રહીને એમાં કલ્પના અને અર્થઘટન પણ કરવાનાં હોય છે.

જીવન એક અખંડ વસ્તુ છે, એટલે એના ખંડ પાડીને અને તે ખંડોને તદ્દન અલગ રાખીને તેનું નિરીક્ષણ અને વિચાર કરવામાં આવે તો એનું સાચું દર્શન કે અર્થ સાંપડી શકતાં નથી. ઇતિહાસ તો કોઈ પણ એક સમય અને દેશના જીવનની સમગ્ર પ્રક્રિયાની નોંધ હોઈ એનો અભ્યાસ અને અર્થઘટન અલગ અલગ ખંડોમાં થઈ શકે જ નહિ; બલકે સિદ્ધ થયેલી હકીકતોને આધારે માનવશુદ્ધિ અને કલ્પનાના ગળ અનુસાર એક અખંડ પદાર્થ તરીકે

જ એનો અભ્યાસ અને અર્થઘટન થવાં જોઈએ. જીવનનાં જુદાંજુદાં પાસાંઓનો અરસ્પરસ સંબંધ, અને તેમની એકબીજા સાથેની જીવંત એકરસતામાં આ અખંડતા જોવા મળે છે, કારણ એ બિન્નબિન્ન પાસાંઓની એકબીજા ઉપર સાધક કે બાધક અસર થાય છે. આટલું જો આપણે સ્વીકારી લઈએ તો એમાંથી એ ફલિત થવાનું જ કે રાજકીય ઇતિહાસ એટલે કેવળ રાજવંશોની નોંધ નહિ, અને એને તે સમયની ભૌતિક ભૂમિકા અને સામાજિક તથા આર્થિક વિચારો અને બનાવો અને ખરું જોતાં તો એથીયે આગળ જઈને ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક વિચારો અને અનુભવો સાથે પણ સંબંધ હોવાનો જ.

એટલે આ સમયનો રાજકીય ઇતિહાસ જીવનનાં બધાં પાસાંઓને લગતી માહિતી ઉપરથી તારણ કાઢીને સંપૂર્ણ કરવામાં આવે એ આવશ્યક છે. આ વાત સામાજિક કે આર્થિક કે સાંસ્કારિક કે ધાર્મિક ઇતિહાસને પણ એટલી જ લાગુ પડે છે. એટલે કલા, સાહિત્ય અને ધર્મની પ્રવૃત્તિઓનો વિચાર કરતાં આપણે તે તે સમયની સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિનો પણ વિચાર કરવો જ જોઈએ. આપણે તે તે સમયની સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ કે ધાર્મિક તથા સાહિત્ય અને કલાવિષયક પ્રવૃત્તિઓ વિશે મળે એટલી માહિતીઓ ભેગી કરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ પણ એ બધી વચ્ચે જે પરસ્પર સંબંધ છે તેના ઉપર જોઈએ એટલું ધ્યાન આપતા નથી; એમાં ખૂબ વિવેકપૂર્વક અર્થ ઘટાવવાની જરૂર પડે છે.

એ સમયના જમીનને લગતા ધારા, જમીનનાં માપ, જમીનની કિંમત, જમીનનું મહેસૂલ, એને લગતા હકો અને જવાબદારીઓ, જમીનનું વર્ગીકરણ, વગેરે અનેક વિગતો ભેગી કરવાની રહે છે. એ જ રીતે ઝાતિ સંસ્થા વિષે. ઝાતિને તે સમયની અર્થરચના અને સમાજરચના સાથે કેવો સંબંધ હતો એ સ્પષ્ટ નથી. આ બાબતમાં કેવળ ધર્મસૂત્રો કે ધર્મશાસ્ત્રો ઉપર આધાર રાખવો મને ઠીક નથી

લાગતું, કારણ મારા થોડા અનુભવ ઉપરથી પણ મને જણાયું છે કે એ સમયના જે ઉત્કીર્ણ લેખો મળે છે, તેમાં જુદું જ જોવામાં આવે છે. એટલે આપણે એવા લેખોને અને તે સમયના સાહિત્યને પણ એ દષ્ટિએ જોવું જોઈએ.

એ સમયની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ અને આધ્યાત્મિક અને સર્જનાત્મક પુરુષાર્થોનું પણ વિગતવાર ચિત્ર તૈયાર કરવાની ખૂબ જરૂર છે.

*

યુરોપમાં આ મધ્ય યુગનો કાળ બધી બાબતમાં પડતીનો હતો એટલે આપણા દેશના આ કાળને પણ આપણે એવો જ માની લીધો. ગુપ્ત યુગનો સુવર્ણકાળ સાતમી સદીને અંતે પૂરો થતાં આપણે ત્યાં પણ કલા અને વિચારમાં ચોકડા પ્રમાણે ચાલવાનું શરૂ થયું, રૂઢિ અને પ્રમાણને અનુસરવાનું વધી ગયું, ક્રિયાકાંડો અને પુરોહિતોનું પ્રાબલ્ય વધતું ગયું, જમીનદારોનું જોર વધી ગયું અને જીવનના બધાં જ ક્ષેત્રોમાં જડ રૂઢિ પ્રબળ બની બેઠી એમ મનાયું.

આના સમર્થનમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે આ જમાનામાં હિંદના લોકો—કંઈ નહિ તો તેમના રાજ્યકર્તાઓ—હિંદની ભૌગોલિક અને સાંસ્કારિક એકતાનો ખ્યાલ ભૂલી ગયા. એક સાર્વભૌમ રાજ્યને બદલે સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થપાયાં. પ્રાદેશિક લિપિઓનો ઉદ્ભવ થયો, પ્રાદેશિક બોલીઓ અને ભાષાઓ જન્મી, અને કલા સ્થાપત્યમાં પણ પ્રાદેશિક સ્વરૂપો સ્થિર થવા લાગ્યાં. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે સાહિત્યમાં પણ એ વખતે નિષપ્રાણ કવિતા અને નાટકો લખાયાં, જેમાં સર્જક પ્રતિભા કરતાં રીતિ જ પ્રધાન બની ગઈ. વિચારકો અને વિદ્વાનો પણ મૌલિક સર્જન કરવાને બદલે જૂના ગ્રંથોની ટીકાટીપણી લખવામાં જ પડી ગયા. આખું જીવન બંધિયાર થઈ સડવા લાગ્યું. આને કારણે પાછળથી આખો દેશ પરદેશીઓના તાબામાં જઈ પડ્યો.

આ બધી હકીકતોની ઉપેક્ષા થઈ શકે એમ નથી. તેમ છતાં હું આપનું ધ્યાન એ તરફ દોરવા

માગું છું કે ઉપર ગણાવી તેજ માત્ર આ કાળની હકીકતો નથી, ખીજી પણ છે અને તે પણ આટલી જ અર્થવાહી છે.

જે એ સમય અંધિયાર દશાનો હોય તો એમાં શંકરાચાર્ય જેવા સર્જક પ્રતિભા ધરાવતા પુરુષ પણ કેવી રીતે પાક્યા, જેમણે ઉપનિષદોના યાનની અને પ્રાચીન ભારતીય દર્શનની લગભગ મૌલિક કહેવાય એવી નવેસરથી વ્યવસ્થા કરી? પૂર્વ ભારતમાં વજ્રયાન, તંત્રયાનનો, દક્ષિણ ભારતમાં શૈવ અને વૈષ્ણવ ધર્મમાં ભક્તિનો અને કાશ્મીરમાં પોતાના વિશેષ શૈવમાર્ગનો ઉદય કેવી રીતે થયો? એજ રીતે ઓરિસ્સા, મધ્યભારત, ચોળ, ચાલુક્ય, પૂર્વ ભારત અને પશ્ચિમ ભારતની મહાન કલા શાખાઓનો પણ શો ખુલાસો આપવો?

સ્થાપત્યની આખતમાં તો શિલ્પ કરતાં પણ ઊંચી કક્ષા એ કાળમાં સંઘાઈ હતી. આ બધી સિદ્ધિઓ મહાન ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓની પ્રેરણા અને ગભીર આધ્યાત્મિક શ્રદ્ધા વગર સંઘાઈ હોય એમ માની શકાતું નથી. એ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ વિશે આપણને પૂરો ખ્યાલ નથી.

પ્રાદેશિક ભાષાઓ અને સાહિત્યોનો ઉદય થયો એજ બતાવે છે કે એ વખતે દેશમાં જાપરી સર્જક પ્રક્રિયા કામ કરતી હશે.

પ્રતિહારોએ અને રાજપૂતોએ અઠીસો વર્ષ સુધી આરમ્ભો અને ખીજી ઈસ્લામી સત્તાઓનો સામનો કર્યો અને યોગોએ અને દક્ષિણના ખીજાં રાજ્યોએ અંગાળના ઉપસાગરમાં પોતાનું નૌકા વિષયક વર્ચસ જાળવી રાખ્યું, એટલું જ નહિ પણ આરમ્ભો અને ચીનાઓ ઉપર કેટલેક અંશે સરસાઈ ભોગવી, એ ભારતીયો એ જમાનામાં કેટલું બળ, સાહસ અને કૌશલ ધરાવતા હતા તે બતાવી આપે છે.

હું આપને એ બતાવવા માગું છું કે આ બધાં એવા જીવનનાં લક્ષણો છે જેને કોઈ પણ હિસાબે રૂઢિમસ્ત, પુરોહિતના વર્ચસવાળું, પડેલું અને નિર્બળ ન ગણી શકાય.

હું એક ખીજી કલ્પના આપની ગંભીર વિચારણા માટે રજૂ કરવા ચાહું છું, જેના ખુલાસામાંથી આપણને આ સમયના ઇતિહાસની કેટલીક અર્થગર્ભ વિશેષતાઓના ખુલાસાને અંગે ચાવીઓ મળી રહેશે. એ પ્રશ્ન હિંદી કલાના ઇતિહાસકારોએ આગળ આણ્યો છે.

લગભગ ૮મી સદીના પ્રારંભથી હિંદની કલામાં કેટલાંક તત્ત્વો પહેલાં તો અવારનવાર પણ પાછળથી વારંવાર દેખા દેવા માંડે છે. ચિત્રોની અને મૂર્તિઓની સુધ્ધાં રેખામાં અને વિન્યાસ (કંપોસીઝન)માં, કેટલાંક અપૂર્વ તત્ત્વો દાખલ થતાં લાગે છે અને તે શિષ્ટમાન્ય કાળનાં મૂલ્યાંકનો અને ધોરણોને અદલાવવા મથે છે. આ પ્રક્રિયા લાંબો સમય ચાલ્યા કરે છે અને પરિણામે નવી દૃષ્ટિ અને નવી કાર્યપદ્ધતિઓ પણ દાખલ થાય છે. ઇલિારાનાં ચિત્રો, પશ્ચિમ ભારતનાં ૧૧મીથી ૧૫મી સદીનાં નાનાં ચિત્રો, ૧૬-૧૭મી સદીનાં રાજસ્થાની અને પહાડી ચિત્રોના કેટલાંક તખ્ત, વસ્ત્રોના ધાટ અને ભાતો, આજની સ્ત્રીઓનાં સોનારૂપાનાં ધરણાંની કેટલીક નકશી, અંગાળ, આસામ અને હિંદના ખીજા ભાગોના ૧૭-૧૯ મી સદીનાં માટી કામ—એ બધાં આ નવી દૃષ્ટિ અને શૈલીના નમૂના છે. સૌરાષ્ટ્ર અને રાજપૂતાનાના ૧૦-૧૪ સદીના મૂર્તિવિધાનમાં પણ એ જેવા મળે છે.

રશિયન અને જર્મન કલાવિદો અને પુરાતત્ત્વ વિષારદો એ અસરના મૂળમાં ઈ. સ.ના પ્રારંભથી ઉત્તરની રખડુ જાતિઓ ભારતીય સમાજમાં દાખલ થતી રહી તેને જુએ છે. શક, કુષાણ, આબીર, હૂણુ ગુર્જર, તુર્ક, અને મેંગોલ વગેરે અનેક જાતિઓ ધસી આવી. રાજકીય અને લશ્કરી પીડબળવાળી આ બધી જાતિઓના સદીઓના વર્ચસની આપણા જીવન ઉપર અસર પડ્યા વગર રહે જ નહિ.

રાજ એ દેવનો અવતાર છે એ આપણી માન્યતા ઉપર શક અને કુષાણોની ભારે અસર પડેલી છે. એજ રીતે આપણા રાજવહીવટ અને રાજ્યતંત્ર ઉપર પણ એ જ જાતિઓનો ધણો પ્રભાવ પડેલો છે. વિંધ્યની ઉત્તરના ભારતના પહેરવેશ

અને ખોરાક ઉપર પણ આ વિદેશી જાતિઓની અસર થયેલી છે. શકે અને કુષાણોએ હિંદુ મૂર્તિઓમાં સૂર્યની નવી જ કલ્પના ઉમેરી છે, તે આબીરોએ કૃષ્ણની કથામાં ગોપાલકૃષ્ણને ઉમેરે કર્યો છે. મારા ધારવા પ્રમાણે હૂણોનો ફાળો ધણો મોટો છે. મધ્ય ભારતનાં સંખ્યાબંધ ગામોનાં નામ તેમના ઉપરથી પડેલાં છે, અને એ ભાગમાં એક જાતિનું નામ પણ હૂણુ છે. આ અસરો વધારેમાં વધારે એવા ભાગોમાં જેવામાં આવે છે જ્યાં એ જાતિઓ ઠરી ઠામ થઈને વસી : રાજસ્થાન, ગુજરાત, મધ્ય ભારત અને પંજાબના હિમાલયની તળેટીના પ્રદેશો.

આ જાતિઓની અસરો શરૂઆતમાં તો સુમ્ત રહી, પણ 'શિષ્ટમાન્ય' કલા અને સંસ્કૃતિનું જોમ, પરિમાણ અને પ્રાણશક્તિ ઘટતાં એમણે જોર પકડ્યું.

આ ઉપરાંત આ જ અરસામાં કાશ્મીર, નેપાલ અને તિબેટ જેવા હિમાલયની તળેટીના પ્રદેશોએ પણ ભારતના રાજકારણ અને જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો અને પરિણામે પણ કેટલીક સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક બાંધછોડ કરવાની જરૂર પડી.

વળી, સાતમી સદીના મધ્ય સુધી તો ઉત્તરના લોકો દક્ષિણ ઉપર ચડાઈ લઈ જતા હતા. પછીથી એ પ્રવાહ ઊલટો થયો. દક્ષિણના રાજ્યો ઉત્તર ઉપર ચડાઈ કરવા લાગ્યા. આ જ સમયમાં દક્ષિણમાં સ્થાપત્યની અને ધર્મની ભારે પ્રવૃત્તિઓ

વિભાગ ૩ : [ઈ. સ. ૧૨૦૬-૧૫૨૬]

પ્રમુખ : શ્રી. એન. એલ. અહમદ [મુબઈની એલફિન્સ્ટન કોલેજના આચાર્ય.]

એમણે પોતાના વ્યાખ્યાનમાં જણાવ્યું હતું કે આપણી સરકારે પૂર્વના દેશોની ભાષા શીખવાની સગવડ ઊભી કરવી જોઈએ, જેથી અભ્યાસીઓ પશ્ચિમ એશિયાના દેશો ઉપર ભારતના વિચાર અને સંસ્કૃતિની શી અસર પડી છે એને અંગે સંશોધન કરી શકે. અરબી અને ફારસી ભાષા બોલનારા દેશો સાથેના ભારતના સંપર્કના અભ્યાસ માટે

પણ ચાલતી હતી અને તેના પડખા ઉત્તરમાં પડતા હતા.

ઉપરાંત, દક્ષિણનાં રાજ્યો વહાણવટાને કારણે આરબોના સંપર્કમાં આવ્યાં હતાં. અને તેના વેપારનો સ્વાર્થ સમાન હતો. આથી ધણી વાર દક્ષિણનાં રાજ્યો ઉત્તરનાં રાજ્યો સામે ઇસ્લામી રાજ્યોની મદદ લેતાં હતાં.

આ બધાનો સમગ્રપણે વિચાર કરીએ તો લાગે કે આમાંથી નવું મંથન જાગ્યું હોય અને જૂનાં મૂલ્યો ફરિયા અને ધોરણો નવું રૂપ પામ્યાં હોય એ તદ્દન સંભવિત છે. અને આ સમયમાં જેવામાં આવતી પ્રેરણાનું જોમ અને પ્રાણશક્તિનો ખુલાસો કેટલેક અંશે આમાં મળી રહે છે એમ મને લાગે છે. જે થાક અને શ્રમનાં ચિહ્નાં દેખાતાં હોય તો આ ગાળાના અંતમાં કંઈક દેખાય છે.

વધુ તપાસ અને પરીક્ષણને અંતે આ ખોટું માલુમ પડે, અથવા આશિક રીતે ખરું માલુમ પડે અને છોડી દીધા જેવું લાગે તો તેમ કરી આપણે કોઈ નવા અર્થની શોધમાં પડવું.

હિંદુસ્તાનમાં ઠેઠ ગઈ કાલ સુધી સમાજમાં રાજ કે રાજ્ય કેન્દ્રસ્થાને હતાં જ નહિ. ગ્રામ પંચાયતો જ પ્રધાન હતી. આથી આપણે આ સમયના સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક અને રાજકીય એમ બધા પાસાંઓનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

સંસ્કૃત, અરબી અને ફારસીનું જ્ઞાન આવશ્યક છે.

વળી મધ્યકાળના સંતોનાં જીવન અને ઉપદેશોને અને લોકોના રોજિંદા જીવન ઉપર તે સમયે અને આજે એની શી અસર થઈ હતી તેનો તથા એમણે તે તે ભાષા અને સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવામાં કેટલો ફાળો આપ્યો હતો એનો અભ્યાસ થવાની જરૂર છે એમ જણાવ્યું હતું.

જૈન ભંડારોમાં મધ્યકાલીન ભારતના ઇતિહાસને લગતી કીમતી સામગ્રી સંગ્રહાયેલી પડી છે, જેનો

અભ્યાસ થાય તો ફારસી ઇતિહાસગ્રંથોમાં જે વિધાનો થયેલાં છે, તેને સુધારવામાં કે તેનું સમર્થન કરવામાં ઉપયોગી થઈ પડે એવું ધણું વસ્તુ મળી આવે. વળી એ અનેક રાસાઓ અને પ્રબંધોમાંથી

તે સમયના સામાજિક, સાંસ્કારિક અને રાજકીય જીવન વિશે ખૂબ માહિતી મળવાનો સંભવ છે. જૂની ગુજરાતી જાણનાર અભ્યાસીઓ માટે આ કામ મુશ્કેલ નથી.

વિભાગ ૪થો : [ઇ. સ. ૧૫૨૬-૧૭૬૪]

પ્રમુખ : ડૉ. વી. જી. ડીવે

મોગલ સમય દરમિયાન એક બાજુએ રાજ દરબારમાં ભારે ઠાઠમાઠ અને ખીજી બાજુએ પ્રજામાં કારમી ગરીબી સાથે સાથે ચાલતાં હતાં. મોગલ તંત્ર એ મયૂરાસન જેવું બલકબરું હતું, પણ એનો બોળે પ્રજા સહી શકે એમ નહોતું. અને તેમનો એના ઉપર કાબુ પણ નહોતો. આમ એનો પાયો વિશાળ નહોતો-લોક-સંસ્થાઓમાં નહોતો એટલે એનું અસ્તિત્વ સદા ડામાડોળ રહ્યું અને જ્યારે કોઈ રાજ મરી જતો ત્યારે મોહોમહિના ઝંઝડા અને અધાધૂંધી ફેલાતાં. આવી સ્થિતિમાં આર્થિક ઉન્નતિ કે સમાજના જુદાજુદા વર્ગોનો વિકાસ તો થાય જ ક્યાંથી? એણે જાઓ કરેલો સમાજ દૈવનો આશરો લઈને સમાધાન મેળવતો, અને જ્યારે એ સામ્રાજ્યનો અંત આવ્યો ત્યારે એ સમાજ હતાશ અને આધ્યાત્મિક રીતે ભૂખે મરતા જેવો હતો.

આમ છતાં મોગલ સમ્રાટોએ આપણા દેશને અશોક પછી પહેલી જ વાર શાંતિ અને રાજકીય એકતાનો અનુભવ કરાવ્યો. રાજકીય એકતાને લીધે પછી લ્હીવટી તંત્રની એકતા, રાજભાષાની એકતા અને ચલણની એકતા પણ આવી.

બૌદ્ધિક ક્ષેત્રમાં જોઈએ તો ફારસીના અભ્યાસને લીધે ઇસ્લામના ઉત્તમોત્તમ નૈતિક ખ્યાલો શિક્ષિત હિંદુઓમાં પ્રચલિત થયા અને તેમની પાસેથી આખા સમાજમાં ફેલાયા.

હિંદુ સમાજ હમેશાં જુદાજુદાં દેવદેવીઓને એક ઇશ્વરનાં બિન્નબિન્ન સ્વરૂપો તરીકે જોતો આવ્યો હતો, અને ઇસ્લામના સંપર્કને લીધે તેમનો આ એક ઇશ્વરનો ખ્યાલ વધારે દઢ થયો અને પરિણામે માતિસંસ્થાનું બળ થોડું ઓછું થયું.

આ યુગના ઇતિહાસની સાધનસામગ્રીમાં ઐતિહાસિક દસ્તાવેજો ને દફતરો સહુથી વધુ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. આમાં પેશ્વાઓનાં દફતરો પર સારું સંશોધન થયું છે. એવી રીતે મુખલ બાદશાહોના અધિકારીઓનાં લખાણોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. મરાઠા સમયનાં ધણાં લખાણો મરાઠી ઉપરાંત ફારસીમાં લખેલાં છે. આ યુગનાં ફારસી દફતરોનો તેમ જ ફારસી સાહિત્યનો જોડો અભ્યાસ કરવામાં આવે, તો એ યુગના જીવનનાં કેટલાંક પરિબળો વિશે ધણા પ્રકાશ પડવાનો સંભવ છે. ખાસ કરીને એ કાલના રાજ્યતંત્રની અસર તો પછીના કાલ પર વત્તા-ઓછા અંશે આજ સુધી ચાલુ રહી રહી છે. એવી રીતે એ કાલનાં ફારસી ભાષા ને સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવામાં આવે, તો એની વ્યાપક અસર વિશે વિશેષ માહિતી મળશે. ફારસી ભાષા ને સાહિત્યના ખેડાણમાં અહીંના હિંદુ અધિકારીઓ ને લેખકોએ કેટલો બધો ફાળો આપ્યો હતો એનીયે પ્રતીતિ થશે.

કલા ને સ્થાપત્યના ક્ષેત્રમાં મુઘલોનો ફાળો નાનોસૂનો નથી. ચિત્રકલામાં તો ફારસી અસર નીચે મુઘલકાલની એક નવી શૈલી ધડાઈ હતી. હસ્તલિખિત પ્રતોમાં મળતાં નાનાં નાનાં ચિત્રોમાં આ શૈલીની પ્રબળ અસર જોવામાં આવે છે.

આ યુગ દરમિયાન થયેલા શિલ્પકળાના વિકાસની બાબતમાં ખીજું નોંધપાત્ર એ છે કે એ કાળ દરમિયાન અહીં અનેક મોટા દુકાળ પડ્યા હતા ને એ દુકાળો દરમિયાન આંધકામની પ્રવૃત્તિને ધણો વેગ મળ્યો હતો. યુરોપીય પ્રવાસીઓના અહેવાલોમાં આ કાળની પ્રજાની ગરીબાઈનો ધણો ઉલ્લેખ નીકળે છે.

વળી તેમણે જણાવ્યું હતું કે ભારત સરકારે

ઇતિહાસકારોને જૂના હસ્તલિખિત ગ્રંથોની મૂળ પ્રતો અથવા તેની માધકે ફિલ્મ નકલ મળી રહે એમ કરવું જોઈએ, જેથી તેઓ જે ઇતિહાસ લખે તે કેવળ અમુક વ્યક્તિના ચરિત્ર જેવો કે રાજકીય ઘટનાના વર્ણન જેવો ન બની જતાં સમાજ અને વિચારના વિકાસની નોંધ રૂપ બની શકે. આપણા દેશની નેશનલ આર્કાઈવ્ઝે અને એટલાં મૂળ દફતરો, વહીવટી ચોપડાઓ, પત્રો, પુસ્તકો વગેરે ભેગાં કરવાં જોઈએ અને ઇતિહાસકારોને ઉપલબ્ધ રાખવાં જોઈએ. આવી સામગ્રીના અભાવે આ સૈકામાં ઇતિહાસલેખન ક્ષેત્રે જેવું

ગયું છે. સામાન્ય માણસને તો માનવ સંસ્થાઓ માન્યતાઓ, ટેવો અને પૂર્વગ્રહો કેવી રીતે ઉદ્ભવ્યાં એ જાણવાનો રસ હોય છે, અને આ માટે વિવિધ માહિતી ઉપલબ્ધ હોય એ ખૂબ જરૂરનું છે.

આપણાં ધણાં ખરાં રાજ્યો પોતાનાં દફતર કેવળ કારકુની દષ્ટિએ રાખે છે. એટલે ધણાં કીમતી કાગળિયાં નજર બહાર જ રહી જાય છે, અને ધણી વાર તો રાજ્યપરોજના વહીવટ અંગે હવે એની જરૂર નથી એમ માનીને કાઢી નાખવામાં આવે છે. એક માત્ર મુંબઈ રાજ્યમાં પહેલાંનાં દેશી રાજ્યોનાં દફતર ખરાખર સચવાયાં છે.

વિભાગ પ મો : અર્વાચીન ભારત [ઈ. સ. ૧૭૬૫ થી]

પ્રમુખ : એસ. એન. દાસગુપ્ત [લખનો યુનિવર્સિટીમાં ઇતિહાસના અધ્યાપક. એમનો ખાસ વિષય આંતરરાષ્ટ્રીય ઇતિહાસ છે ને છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી તેઓ અગ્નિ એશિયાને લગતા વિષયમાં સંશોધન કરી રહ્યા છે.]

ઇતિહાસ એ પ્રજાના મૂતકાળ માટેના ગૌરવનો આવિર્ભાવ છે. છતાં ઇતિહાસનો અભ્યાસ માત્ર પ્રાચીનતાનો અભ્યાસ ન હોવો ધટે. એનું ખરું ધ્યેય તો બનાવોનાં વળાંક ને વહેણોને વિશાળ ને તાત્ત્વિક દષ્ટિએ સમજવાની શક્તિ વિકસાવવાનું હોવું જોઈએ.

આજના દરેક ચિંતક નર ને નારીને સહુથી મૂંઝવતો પ્રશ્ન એ છે કે આપણે આપણી માતૃભૂમિ તરફ ઉત્તમ રનેહ ધરાવીને વિશ્વના નાગરિક થવામાં કેટલા સફળ થઈ શકીએ. આંતરરાષ્ટ્રીય સમજૂતી માટે ઇતિહાસનું શિક્ષણ ધણું ઉપયોગી છે, કેમકે પ્રજાઓ વચ્ચે શુભેચ્છાની અભિવૃદ્ધિ એકબીજાની સંસ્કૃતિ ને ઇતિહાસ સમજવાથી ઝટ કરી શકાય છે. વિશ્વના જુદાજુદા ખંડોને સમજવાના પ્રશ્ન પરત્વે આંતરરાષ્ટ્રીય ઇતિહાસના અભ્યાસી સહુથી વધુ સજ્જ હોય છે, કેમકે એ સંસ્કૃતિની સમીક્ષા સમગ્રતાની દષ્ટિએ કરી શકે છે ને ચાલુ બનાવોના વહેણને ઐતિહાસિક ગાનની નક્કર ભૂમિકા વડે યથાર્થ સમજી શકે છે.

બ્રિટિશ લોકો અહીં આવ્યા ત્યારે ભારતમાં પ્રજાકીય રાજ્યસંગઠન જેવું કંઈ નહોતું. સંયોગ-વશાત્ ભારત યુરોપીય રાજકારણમાં બસડાયું ને ભારતની નીતિ યુરોપની પરિસ્થિતિની જરૂરિયાત મુજબ નક્કી થવા ને ઘડાવા લાગી. ઉબ્જકટિબંધના દેશો સાથેના વેપારે ને એ વેપાર માટેના વિગ્રહોએ ગ્રેટબ્રિટનની પ્રજાના જીવન પર મહત્વના પ્રત્યાઘાત પાડ્યા. સૂતર ઉઘોગે લેંકેશાયરને પલટાવી દીધું. આ દેશોમાંથી આયાત થતા કાચા પદાર્થોએ ઈંગ્લંડના ઉઘોગોને વિકસાવવામાં ધણો મોટો ફાળો આપ્યો. ૧૮૪૦ના અરસામાં ભારત બ્રિટનના આર્થિક તંત્રનું કેન્દ્ર બની ગયું હતું. બ્રિટિશ ઇતિહાસનું આ એક મહત્વનું પ્રકરણ છે. પરંતુ બ્રિટિશ સરકાર કદી દેશની બની નહિ, હમેશાં જાણી બૂઝીને વિદેશી જ રહી. મુખલ સત્તા ને બ્રિટિશ સત્તા વચ્ચે આ ફરક છે. મુખલો અહીં આવી અહીંના બન્યા હતા, તેથી એમનો ઇતિહાસ એ ભારતીય ઇતિહાસનો ભાગ છે, જ્યારે બ્રિટિશ યુગને અપાયેલું મહત્વ એ માત્ર બ્રિટિશ પ્રચારકાર્યના અવશેષરૂપ છે.

ઈંગ્લંડની ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ભારતમાં મેળવેલી સાવંભૌમ સત્તાને અર્વાચીન ઇતિહાસકાર આશ્ચર્યકારક લેખતો નથી. કંપનીની સ્થાપના વેપારી અર્થકારણના પ્રવર્તમાન સિદ્ધાંતો અનુસાર

થઈ હતી તે શાસકોએ પોતાની સત્તા ટકાવવાને એને જરૂરી ધારા ધડયા હતા. ૧૭૬૩ના અરસામાં યુરોપની દરિયાઈ સત્તાઓએ ભારતમાં ઇંગ્લંડની હરીફાઈ કરવી છોડી દીધી. દુર્લેએ માતૃભૂમિ સાથેના સંબંધ સુરક્ષિત રાખવાની જરૂર પિછાની નહિ, જ્યારે ઇંગ્લંડની કંપનીના હિત સાથે ત્યાંની પ્રજાના વિશાળ સમુદાયનું હિત સંકળાયેલું હતું.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના કામકાજમાં પાર્લામેન્ટને વચ્ચે પડવાની અગત્ય ૧૭૬૬ના અરસામાં બની થઈ હતી.

૧૭૭૨થી ભારતના ખનાવો પાર્લામેન્ટનાં ખંને ગૃહોની સતત વિચારણામાં રહેતા. ૧૭૮૪ની ચૂંટણી થતાં પિટના ખિલે ઇતિહાસના ચાલુ યુગનો અંત આણ્યો.

યુરોપીય પ્રતિસ્પર્ધાએ ઇંગ્લંડને ભારતના પ્રદેશો જીતવાની ને ખાલસા કરવાની ફરજ પાડી. ૧૮૨૩ માં સમસ્ત ભારત સીધી કે આડકતરી રીતે બ્રિટિશ કાબૂ નીચે આવી ગયું હતું. ૧૮૧૩ના ધારાથી કંપનીનો ઇજારો નાખૂદ થતાં લોકેશાયરના સુતરાઉ માલના વિકાસનો માર્ગ મોકળો બન્યો ને ભારતના હાથવણાટના ઉદ્યોગનો નાશ નોતરાયો. ઇંગ્લંડના ઔદ્યોગિક મૂડીવાદનો વિજય પૂરો થયો. કંપનીનું કામકાજ ૧૮૬૭માં બ્રિટિશ સરકારે પોતાના હાથમાં લઈ લીધું.

ભારતમાંના બ્રિટિશ રાજ્યના ઇતિહાસનું પુનઃ સંસ્કરણ કરવું હોય, તો બ્રિટિશ સત્તાના ઉદય, વિકાસ ને સંગઠનની સાથે ભારતમાં ઉપસ્થિત થયેલા વિવિધ ને અટપટા પ્રશ્નોને સ્પુટ કરવા એ આપણી ફરજ છે.

૧૭૬૫ દરમિયાન ઉત્તર ભારતની સત્તાઓ બ્રિટિશ સત્તાને વશ થઈ ચૂકી હતી ને કલાઈવને બંગાળમાં 'છપી' સરકાર રચવા રવાના કરવામાં આભ્યો હતો. મુઘલ શહેનશાહ ને બંગાળનો નવાબ આ ચાલખાજીમાં સપડાયા, પણ સરહદ પરના અર્ધસ્વતંત્ર સરદારોને વશ કરતાં અંગ્રેજોને કેટલોક વખત લાગ્યો હતો, આ સમયની હકીકતો હજુ

બંગાળના જુદાજુદા જિલ્લાઓનાં અણુરપર્યાં ફક્તરોના કારાગારમાં દટાઈ રહી છે.

બંગાળમાં બ્રિટિશ રાજસત્તાનો વિકાસ કોઈ અમુક સમયે એકાએક થયો નહોતો. એ ધીરી ક્રમિક પ્રક્રિયા હતી ને એ મોટે ભાગે યુરોપની રાજકીય ઘટનાઓ પ્રમાણે ઘડાતી હતી. જો ભારતના ઇતિહાસને એક સમગ્ર એકમ ગણીને એના વર્તમાનને ભૂતકાળમાંથી ઐતિહાસિક રીતે ફલિત થયેલો માનવો હોય, તો એના આ 'સુગ્રો'ને એકબીજાથી અલગ પાડવા ન જોઈએ. દાખલા તરીકે, કંપનીની જમીન મહેસૂલની નીતિ મુઘલ પદ્ધતિના પાયામાં રહેલા સિદ્ધાન્ત જાણ્યા વિના કેવી રીતે સમજાય? ભારતે ભૂતકાલ સાથેનો સંપર્ક ક્યારેય ગુમાવ્યો નહોતો.

બ્રિટિશ ભારતીય ઇતિહાસના સંશોધનની સામગ્રી અઢળક ને અખૂટ છે. જાહેર, ખાનગી ને સ્થાનિક સાધનસામગ્રીને જાળવવાનો સર્વોત્તમ માર્ગ એને છાપી દેવાનો છે. આ ખાખતમાં રાજ્યે વધુ આર્થિક મદદ કરીને ઇતિહાસકારોની મહેનતને ટેકો આપવો જોઈએ.

ઇંગ્લંડને જે સંજોગોએ રાતા સમુદ્ર ને સુએઝના માર્ગે ભારતનો રસ્તો ખોલીને અરબી સમુદ્ર ને પૂર્વના સમુદ્રોમાં પોતાની લાગવગ જમાવવાના મહત્વવતું બાન કરાવ્યું તે સંજોગોનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરવા જેવો છે. ભારતમાં સ્થપાયેલી બ્રિટિશ રાજસત્તાનાં ખરા ખીજ એમાં જડી આવશે.

ફક્તરી સંશોધનનાં ભયસ્થાનોથી આપણે હમેશાં સાવધ રહેવાનું છે. ઉપલબ્ધ થતી સામગ્રીના ખબનામાંથી સત્ય તારવવાની મુશ્કેલી હમેશાં ધણી મોટી રહેવાની.

ભારતીય ઇતિહાસના અભ્યાસમાં સ્થિર રીતે વધતો જતો રસ એ આજનું એક ધણું આશાભર્યું ચિહ્ન છે. મારા સહકાર્યકરોએ સંશોધનને લગતાં અનેક પ્રકાશન બહાર પાડ્યાં છે. પરંતુ ઇતિહાસના અભ્યાસમાં પહેલેથી સંશોધનની પદ્ધતિ રખાવી

નેઈએ. એનસંના વિદ્યાર્થીઓમાં ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરતા પહેલાં કાચી સાધનસામગ્રી-તપાસી એનું ઐતિહાસિક પૃથક્કરણ કરવાની દષ્ટિ ખીલવવી નેઈએ.

હજુ ધણું ધણું કરવાનું રહે છે. ઇતિહાસકારનું કાર્ય જીવનની હીલચાલ દર્શાવવાનું છે. એણે પોતે જે જમાનાની વાત કરતો હોય તે જમાનાનું વાતાવરણ ખડું કરવાનું છે. ઇતિહાસનું ક્ષેત્ર માનવ જાતિના પોતાના ક્ષેત્ર જેટલું વિશાળ છે. સમાજની સપાટીની અંદર ઊંડા ઊતરીને જનતાનું ચિત્ર ખડું ન કરીએ, તો ઇતિહાસના સંશોધન ને અન્વેષણના

આપણા સર્વ પ્રયત્ન નિરર્થક છે.

સુખશાંતિ ખાતર ભારતે સ્વતંત્રાનોય ભોગ આપ્યો હતો, પરંતુ અનુભવે જણાયું કે પ્રખળ સંગઠિત સરકાર જ સલામતી અપાવી શકે. ઇતિહાસના ખોધપાડનો આપણો સામુદાયિક અનુભવ આપણે ઊમતી પેઠીને આપીએ. ભારતમાંના ઇતિહાસની સર્વગ્રાહી તસવીરને સમગ્રપણે ખ્યાલમાં લઈએ. જમાનાનો ભાવ એ કોઈ વ્યક્તિના ભાવ કરતાં વધુ પ્રખળ ને વધુ શાશ્વત હોય છે.

*

વિભાગ ૬ ક્રો : ગુજરાતનો ઇતિહાસ

અમુખ : પ્રો. કેશવલાલ ડિં. કામદાર (વિકલ-ભાઈ પટેલ કોલેજ, વલ્લભવિદ્યાનગર)

વીસમી સદીના આપણા દેશની ઇતિહાસની નવ ઘટના કરવામાં ગૂજરાતે અમૂલ્ય સેવા કરી છે. ગાંધીજીએ આપણને સ્વરાજ્ય અને સર્વોદય, એ બે મંત્રો આપ્યા, જ્યારે સરદાર આપણને અખંડ ભારતનો મંત્ર આપી ગયા. ગુજરાતે તે પહેલાં પણ ભારતના ઇતિહાસમાં સારી નામના મેળવી હતી. લંકા, જાવા, વગેરે દેશાવર મુકામે ધણા પ્રાચીન સમયથી ગુજરાતના રાજવંશીઓ અને ગુજરાતના વેપારીઓ વસવા ગયા હતા. સૌરાષ્ટ્રના રાજવંશીએ મહારાષ્ટ્રમાં, કર્ણાટકમાં અને તામિલનાડમાં ગાદીઓ સ્થાપી છે. ગિરનાર, પ્રભાસપાટણ, સોમનાથ, પાલીતાણા, એ તીર્થો પ્રાચીન સમયથી આખા ભારતમાં જાણીતાં છે. વલ્લભી રાજવંશીઓએ તામિલનાડમાં સૌરાષ્ટ્રની પરંપરા જાળવી રાખેલી હતી એ કર્ણાટક તામિલનાડ વગેરે પ્રદેશોમાં મળી આવતા લેખો ઉપરથી આપણને ખબર પડે છે. એક વલ્લભી-રાજ કનોજની ગાદીએ આવેલો. બહાદુરશાહ સુલતાનને ઈ. સ. ૧૫૨૬માં દિલ્હીની સક્તનત ઉપર આવવા નિમંત્રણ મળેલું. ગૂજર વલ્લભી અને ચાલુક્ય રાજવંશો આરખો સામે ધણાં વર્ષો સુધી લડેલા. સોલંકી રાજ્યોએ ધણાં વર્ષો સુધી ગૂજરાતનો અરખો સામે અને તુર્કો સામે બચાવ

કરેલો. આ બચાવથી ગૂજરાત, માળવા, અને મહારાષ્ટ્ર, એ પ્રદેશો મુસ્લિમોના હાથમાં જતા ધણાં વર્ષો સુધી બચી ગયા. ભરૂચનો એક નાગર બ્રાહ્મણ મહારાષ્ટ્રમાં ગયો હતો; ત્યાં તેણે મહાનુભાવ સંપ્રદાય સ્થાપ્યો. એ સંપ્રદાય કાણુલ સુધી ગયો હતો.

ઈ. સ. ૧૯૪૧માં અંધેરી મુકામે ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ થઈ ત્યારે મેં ગૂજરાતના તમામ ઇતિહાસને સાત અંશોમાં લખવા માટે એક યોજના પરિષદ સમક્ષ મૂકી હતી. ગૂજરાત સંશોધન મંડળે તે યોજનાને ધોરણુસર અપનાવી લીધી હતી. તે યોજના હજુ એમ ને એમ રહી છે. માત્ર શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ પ્રાચીન ગૂજરાતના ઇતિહાસને અનુલક્ષીને બે પુસ્તકો સંપાદિત કર્યાં છે; તે સાહિત્ય પણ અધૂરું છે.

આપણા લેખકો ઇતિહાસ લખતી વેળા વૈદિક સમયથી શરૂ કરતા; તે હવે ફરી ગયું છે. શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ ઉપર સૂચિત કરાયેલા અન્યના પ્રથમ વિભાગમાં ગુજરાતને સુમેર સાથે સાંકળી દીધો છે; પણ તે માત્ર અનુમાન છે, તેમાં ઐતિહાસિક તથ્ય નથી. તેજ માળાના ત્રીજા પુસ્તકમાં શ્રી મુનશીએ જે વિધાનો પ્રતિપાદિત કર્યાં છે, તેમનો નિરાસ દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ કર્યો છે. એ ત્રીજા અન્યમાં તેમણે અતિશયોક્તિભરેલી વાતો કરી

છે, ખાસ કરીને તેમણે ગૂજરાતના સોલંકી સમયના જૈન આગેવાનોને ગૂજરાતના વિષમ અનુભવો માટે જવાબદાર ગણ્યા છે, પણ તે ઐતિહાસિક પુરાવાઓથી વિરુદ્ધ છે. હમણાં જ ભોગીલાલ સાંડેસરાએ વસ્તુ-પાળ અને તેના શિષ્યમંડળ વિષે ઉત્તમ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેમાં તેમણે પૂરવાર કર્યું છે કે તે સમયના જૈનો અને બ્રાહ્મણો વચ્ચે આપણે ધારીએ છીએ એવું કોઈ વૈમનસ્ય નહોતું. મુસ્લિમોને હાથે ગૂજરાતનો પરાજય થયો તે માટેની જવાબદારી જૈનોના શિર ઉપર નાખી શકાય નહિ. આપણા અભ્યાસીઓ જે સંપાદનનું કામ કરી રહ્યા છે તેમણે પોતાના કાર્યવાહ માટે પૂરોગામી સંપાદકો, જેમકે ડેનિસન રોસ, લો, ખિવરિજ, બ્લોચમેન વગેરેનો આદર્શ રાખવો જોઈએ, સાલવારી, સ્થળો, વ્યક્તિઓ, શબ્દો વગેરેની માહિતી ચોકસાઈથી આપવી જોઈએ.

સલ્તનતના ઇતિહાસનો હમણાં પ્રસિદ્ધ થયેલો પ્રો. કૉમિશેરિઅટનો ગ્રંથ ઉત્તમ કોટિનો કહી શકાય; પણ તેમાં સંસ્કૃત પ્રાકૃત સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી. ઉપરાંત ગૂજરાતનો આ સમયનો ઇતિહાસ લખતી વેળા લેખકે રાજસ્થાન, માળવા, મહારાષ્ટ્ર, સિન્ધ, સૌરાષ્ટ્ર, દિલ્હી વગેરે રાજ્યોના ઇતિહાસો સાથે પોતાની વસ્તુને યરોબર ઘટાવવી જોઈએ. આ કામ હજી કરવાનું રહે છે. ગૂજરાતમાં દિલ્હીના સુલતાનોનો અમલ ઈ. સ. ૧૨૯૮થી ઈ. સ. ૧૪૦૭ સુધી રહ્યો, જે કે તે સલ્તનતની સામે ઈડર, નાંદોદ, હળવદ, જૂનાગઢ, પાવાગઢ વગેરેના રજપૂત રાજ્યો હંમેશાં થતા આવતા હતા. મેહમૂદ બેગ-ડાએ પાવાગઢને અને જૂનાગઢને સર કર્યા, સુલતાનોએ વાંટાનું ધોરણ દાખલ કર્યું હતું તે ગૂજરાતના અસલી ધોરણનું અનુકરણ હોય એમ જણાય છે. જૂનાગઢના રાંને અને ઈડરના રાવને રાજસ્થાનની મદદ હતી. સુલતાનોનો અમલ હિન્દુઓ માટે ઘણો કડક હતો. કેટલાક જૈન લક્ષાધીશોની મદદથી જૈન લોકો પોતાનાં જૂનાં મંદિરોનો ઉદ્ધાર કરાવી શક્યા હતા. આ સુલતાનો પૈકી મુઝફ્ફરશાહ

સુલતાન સાહિત્યસંગીત જ્યોતિષ વગેરેનો શોખીન હતો. તેના અમલ દરમિયાન અને પછી હિન્દુઓ ઉપરનો ત્રાસ નાખૂંદ થઈ ગયો હોય એમ જણાય છે. પાલીતાણાના આદિનાથના મંદિરનો ઉદ્ધાર બહાદુર-શાહના વખતમાં થયો ત્યારે જે પ્રશસ્તિ લખાઈ છે તે ઉપરથી લોકોને દેવદર્શન કરતાં કેટલો ત્રાસ પડતો હશે તે જણાઈ આવે છે. પ્રશસ્તિકાર લખે છે કે દેવદર્શન કરનાર યાત્રાળુને એક શત મેહમૂદી ભરવી પડતી, અને એક ક્ષણનું દર્શન થઈ ગયું એટલે તેને ચાલ્યા જવું પડતું; જે દેવનું દર્શન કરવામાં આવતું તે દેવ-આદિનાથની પ્રતિમા નીચેના ભાગમાં તો ખંડિત થયેલી જ હતી. ગૂજરાતના સુલતાનોએ નવાં બંદરો બાંધ્યાં, કાઠીનો સારો બંદો-બસ્ત કર્યો અને ફિરંગીઓને વસતા થોડાં વર્ષો માટે તો અટકાવ્યા. તેઓ તુર્કી વગેરે મુસ્લિમ રાજ્યો સાથે સંપર્ક ધરાવતા હતા. સલ્તનતના ઇતિહાસનું લેખન નવીન સંસ્કરણ માગે છે. તેના વહીવટ દરમિયાન ગૂજરાતનો અસલી સંસ્કાર નિરાખાધ ચાલ્યો આવતો હતો. સુલતાનોએ ફારસી અરબી લેખકોને ઉત્તેજન આપ્યું હતું પણ ગૂજરાતના સંસ્કારિત્વને તેમણે ઉત્તેજન આપ્યાનો ખાસ પુરાવો મળતો નથી. ગૂજરાતના સુલતાન ત્રીજા મેહમૂદના વખતમાં આસફખાં નામના વઝીરે ઔરંગઝેબી ફરમાનો કાઢ્યાં હતાં. જેથી હિન્દુઓ અને રજપૂતો ધણા કાયર થઈ ગયા હતા. આ સુલતાનો ગૂજરાત માટે કુદરતી સરહદ ઠરાવી શક્યા હતા. તેમનાં લશ્કરોમાં પરદેશી સિપાહીઓની ઘોંટી સંખ્યા હતી; અને અરબી લેખકના લખવા પ્રમાણે તો મહારાષ્ટ્રના મહાર લોકોને પણ તેમનાં લશ્કરોમાં લેવામાં આવ્યા હતા.

ગૂજરાતમાં મોગલાઈની સ્થાપના થઈ ત્યારે ગૂજરાતને નવી હૂંફ આવી. અકબરે હિન્દુઓ વિરુદ્ધના તમામ વેરાઓ રદ કર્યા. મંદિરોનો ઉદ્ધાર થયો. નવાં મંદિરોની સ્થાપના થઈ. અકબરના અને જહાંગીરના દરબારમાં જૈન સાધુઓ મોટી વચ ધરાવતા હતા. એ બે પાદશાહોએ વૈષ્ણવોના

મહારાજને દાન આપેલાં, એને લગતું સાહિત્ય હવે પ્રસિદ્ધ થયું છે. ઇતિહાસ શેઠ અમદાવાદના નગર-શેઠના પદ ઉપર સ્થાપિત થયા. આ કારણથી ગૂજરાતની પ્રજામાં મોગલાઈ માટે ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થયો. એ ભક્તિભાવ ઔરંગઝેબના અમલ સુધી ટક્યો. ઔરંગઝેબનો વિચાર જામનગર, હળવદ, ઇંદર વગેરે રહ્યાંસહ્યા રજપૂત રાજ્યોને નાબૂદ કરવાનો હતો.

મિરાત-એ-સિકન્દરીનું સાધન અધૂરું છે. મિરાતે-અહમદી મોગલાઈના સમય માટે પ્રમાણભૂત ગણાય છે. પણ તે ગ્રન્થ હવે પૂરતો કહી શકાય નહિ. મરાઠી રિયાસત વિષે આપણે હવે વધારે સાધનો મેળવી શકીએ છીએ. યુરોપિયનોનાં દક્ષિણે તે માટે હજુ અણખેલાં રહ્યાં છે. મરાઠી યુગ અને ખ્રિષ્ટીય યુગ માટેનાં સાધનો હવે વિપુલ બન્યાં છે. આપણે તેમનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

મોગલાઈને તોડી ગૂજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં મરાઠાઓએ પોતાની સત્તા જમાવી. પ્રથમ તો મરાઠી સત્તા હુદાડુ હતી; પણ દામાજીરાવ ગાયકવાડના સમયથી તે સત્તા સંસ્કારી રૂપ ધારતી ગઈ, ગાયકવાડોએ મંદિરોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો, વલ-સાડ, નવસારી, વેલણુ, ખીલીમોરા જેવાં બંદરોનો વિકાસ કર્યો, ખેતી અને વેપાર સારાં થાય તે માટે પેઢીઓ સ્થાપી, ધરધથુ કારીગરીને ઉત્તેજન આપ્યું, નાતબંધનાં તર્ક સામે નિયમો કર્યાં, સ્વામીનારાયણ વગેરે સંપ્રદાયોને આશ્રય આપ્યો, બ્યાસાસનો અલાબા, અને પોતાના રાજ્યની આખીની વધારવા પ્રયત્નો કર્યાં. આ વૃત્તાંત આપણે ગાયકવાડી દક્ષિણ-શાખાથી મેળવી શકીએ છીએ.

ઝોગણીસમી સદીમાં સોરઠનો ફારસી ઇતિહાસ લખનાર રણછોડજી દીવાન થઈ ગયા. તેમનું લખાણ કેટલેક અંશે સારો વૃત્તાંત પૂરો પાડે છે. સૌરાષ્ટ્રનો અને ગૂજરાતનો ગૂજરાતી ભાષામાં શાસ્ત્રીય રીતે ઇતિહાસ લખનાર ભગવાનલાલ સંપતરામ છત્રપતિ જૂનાગઢના અલક્ષત્રિય હતા; તેમણે ભાઉદાજી, ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી વગેરેએ કરેલાં સંશોધનોનો સારો

ઉપયોગ કરેલો. વાઘેરોના બંધ ઉપરનું તેમનું લખાણ વાંચવા યોગ્ય છે.

રણછોડજી દીવાન મુંબઈના ગવર્નર લોર્ડ એલ-ફિન્સ્ટનને ઈ. સ. ૧૮૨૨ માં બંદર ધોધા મુકામે મળેલા. તે વખતે ગવર્નરે સૌરાષ્ટ્રવાસીઓને અભય વચન આપ્યું. આખા હિન્દુસ્તાન માટે ખ્રિષ્ટીય સરકારની આ નીતિ હતી. રાજાઓ, દીવાનો, અધિકારીઓ, વેપારીઓ વગેરે સહકાર આપતા થયા. ઈ. સ. ૧૮૫૭ના બંડથી આ ધોરણમાં કંઈ ખાસ ફેરફાર થયો નહિ. એક બાબત અહીં નોંધવી જોઈએ. એ બળવામાં ગૂજરાતના કેટલાક વેપારીઓએ અને પૂર્વ ગૂજરાતમાં વસતા બીલ તથા નાઇ-કડા લોકોએ તાતિયા ટોપેને મદદ કરી હતી. આ બંડખોરો અને ખ્રિષ્ટીય ફોજ વચ્ચે છોટાઉદેપુર ગામની બજારની જગ્યાએ લડાઈ થઈ હતી, તેમાં તાતિયા ટોપેનો પરાજય થયો હતો. વેપારી બંડખોરોની આગેવાની ન્યાલયદંડ જવેરી નામના માણસે લીધી હતી. તેઓ પકડાઈ જતાં ખ્રિષ્ટીય સરકારે તેમને દેહાંતદંડ આપ્યો હતો. અંગ્રેજ અમલદારો લખી ગયા છે કે આ લોકોએ એ દેહાંતદંડની સજા હસતે મોઠે ભોગવી હતી.

દલપતરામ ડાહ્યાભાઈએ ખ્રિષ્ટીય અમલનાં ગીતો ગાયાં, તો નર્મદે વીરસિંહનું કાવ્ય લખી ગૂજરાતી પ્રજાને જન્મસિદ્ધ હક્ક-સ્વતંત્રતા મેળવવાની ઠાકલ કરી. વીરસિંહ કાવ્યમાં જન્મસિદ્ધ હક્ક અપેદાનો નર્મદે ઈ. સ. ૧૮૬૨-૬૭ માં ઉપયોગ કર્યો છે. તે સ્વતંત્રતાની પ્રવૃત્તિનો પ્રથમ કવિ અને લેખક હતો. મહારાષ્ટ્રમાં ફક્કેનાં તોફાનો થયાં તેથી તેને આઘાત થયો, અને તેણે પોતાની બાજુ સંકેલી લીધી. નર્મદે ઈ. સ. ૧૮૮૬માં ગુજરી ગયો. ત્યાર પછી ૧૧ વર્ષે ગોવર્ધનરામે ગૂજરાતને 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં નવું રાજકારણ શીખવ્યું. એ જ સમયે ગાંધીજીએ સ્વરાજ્ય સત્યાગ્રહ અને સર્વોદય એ વિષયો ઉપર ગુજરાતી ભાષામાં નવીન ઉદ્ધાપોહ આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યાં.

ગૂજરાત માટે કોઈ નોખો ઇતિહાસ હોઈ શકે નહિ. ગૂજરાતનો ઇતિહાસ હિન્દના ઇતિહાસનું

પ્રતીક જ હોઈ શકે. ભારતનો સંસ્કાર એ જ ગુજરાતનો સંસ્કાર હોઈ શકે. ભારતની કોઈ પણ પ્રજા માત્ર પોતાની કાર્યવાહીથી મલકાઈ જાય નહિ. પ્રાદેશિક ઇતિહાસના અભ્યાસથી આપણે મિથ્યા-અભિમાની થઈ શકીએ નહિ.

સાલવારી, પુરાતત્ત્વ વગેરે ઇતિહાસના અભ્યાસના સાધનો છે, તેથી પૂરો ઇતિહાસ સમજાય નહિ. સ્વતંત્રતા હોય ત્યાં જ ઇતિહાસ પરિણમે છે. માનવી પોતાનો પૂર્વવૃત્તાંત જૂઠી શકે નહિ. ઇતિહાસના

અભ્યાસને શાસ્ત્રીય બનાવવો હોય તો આપણે રાજ્યશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર, એમનો ટૂંકો પણ શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

ગુજરાતના ઇતિહાસના સંગીન અભ્યાસ માટે આપણે આવી સમગ્ર યુદ્ધિ રાખવી જોઈએ. શ્રીમદ્ ભાગવતની એક કડી ટાંકી આ સંક્ષિપ્ત સાર આપણે પૂરો કરીએ.

જો અહીં લક્ષ્મીનો શાશ્વત વાસ છે તો અહીં ભારતી વિદ્યાનો પણ શાશ્વત વાસ રહેવો જોઈએ.

પ્રદર્શન

આ પ્રસંગ પર ગુજરાતના ઇતિહાસ ને પુરાતત્ત્વને લગતું એક નાનું છતાં રસિક પ્રદર્શન યોજવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રદર્શનમાં ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રની અનેક સંશોધન-સંસ્થાઓનો સહકાર સાધવામાં આવ્યો હતો. પ્રદર્શનમાં સાપ્તરમતી, મહી ને નર્મદા નદીની ખીણમાંથી મળી આવેલાં પ્રાચીન પાષાણ યુગનાં સૂક્ષ્મ પાષાણ ઓજરોના તેમ જ મધ્ય પાષાણ યુગનાં સૂક્ષ્મ પાષાણ ઓજરો (microliths) ના વિવિધ નમૂના રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા. સૌરાષ્ટ્રમાં રંગપુર પાસે હાથ લાગેલી તામ્ર-કાંસ્ય યુગની પુરાતન સંસ્કૃતિઓના અવશેષોનો વિભાગ એ આ પ્રદર્શનનો એક વિશિષ્ટ વિભાગ હતો. રંગપુર પાસે મળી આવતા માટીકામના અવશેષ હડપ્પા-મોહેંજો દરોમાં મળેલી હડપ્પા સંસ્કૃતિના ગણાય એ છેલ્લા કેટલાયે વર્ષોથી વિવાદ-અસ્ત હતું.

રંગપુર

પુરાતત્ત્વ ખાતાના પશ્ચિમ વર્તુલ તરફથી તાજેતરમાં થયેલા ખોદકામ પરથી એ સંશોધનના સંચાલકોને હવે એવું માલૂમ પડ્યું છે કે આ સ્થાન ઘણું પુરાતન છે. ત્યાં પ્રથમ વસવાટ પાષાણ યુગના માનવોએ કરેલો. એ પછી આ સ્થાન થોડો વખત વેરાન રહ્યું, પછી ત્યાં હડપ્પા સંસ્કૃતિ ધરાવતા માનવસમૂહે વસવાટ કર્યો. ત્યાં એમની વસ્તી ઘણો જાઓ વખત ટકી. સમય જતાં એ સંસ્કૃતિ ધીમે ધીમે

કુદરતી રીતે લય પામતી ગઈ ને એની જગ્યાએ જુદી રહેણીકરણી ધરાવતા નવા માનવસમૂહે આવી વસવાટ કર્યો. પરિણામે નીચલા થરોમાં નીકળતાં માટીનાં વાસણોના અવશેષ હડપ્પા સંસ્કૃતિનાં નગરોનાં માટીનાં વાસણોના પ્રકારના જણાય છે, જ્યારે ઉપલા થરોમાં મળી આવતાં માટીનાં વાસણોના નમૂના હડપ્પા સંસ્કૃતિનાં વાસણો કરતાં જુદી જાતનાં ને એના પછીના સમયનાં માલૂમ પડે છે. આ રીતે આ સ્થળે બે જુદીજુદી સંસ્કૃતિઓના વસવાટ મળી આવે છે ને આથી એના ખંડેરોમાં પૂર્વકાલીન સંસ્કૃતિના અવશેષ હડપ્પા સંસ્કૃતિના સમયના અને ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃતિના અવશેષ એ પછીના સમયના હોઈ આ ખંડેરોના અવશેષોના સમયનિર્ણય વિશેના બંને મત સાચા ડરે છે ને એ બંને વચ્ચે પૂર્વકાલીન-ઉત્તરકાલીન સંબંધ પણ સાંકળી શકાય છે. આ સંશોધનના સંચાલક શ્રી. એસ. આર. રાવે રંગપુરના ખોદકામ વિશે લેન્ટન શો સાથે જે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું તેમાં એમણે આ મુદ્દા વિગતવાર સ્પષ્ટ કર્યા હતા. વળી એ વ્યાખ્યાનમાં એમણે રજૂ કરેલી બે નવી બાબત ખાસ નોંધપાત્ર છે. એક તો એ કે હડપ્પા સંસ્કૃતિના જે થર પંજાબમાં હડપ્પા પાસે ને સિંધમાં મોહેંજો દરોમાં મળી આવ્યા છે, તેમાં એ સંસ્કૃતિનો એકાએક કૃત્રિમ વિનાશ થયો જણાય છે, જ્યારે રંગપુર પાસેનાં ખંડેરોમાં સંસ્કૃતિ ક્રમશઃ કુદરતી રીતે લય પામી

હોવાની નિશાનીઓ મળે છે. ખીજું એ કે સૌરાષ્ટ્રના જુદા જુદા વિભાગોમાં થયેલા અન્વેષણ ને પ્રાયોગિક ઉત્ખનન પરથી એવું માલુમ પડે છે કે રંગપુર એ હડપ્પા સંસ્કૃતિનું સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલું એક એકલવાયું કેન્દ્ર નથી, પરંતુ એ સંસ્કૃતિ વસ્તુતઃ સમસ્ત સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રસરી હતી ને હાલારમાં એનાં એટલાં સ્થાન મળી આવે છે કે સંસ્કૃતિ આ પ્રદેશમાં પશ્ચિમ સમુદ્રના માર્ગે પ્રવેશી હોય એવું માનવાનું મન થાય.

અકોટા ને વડનગર

ઐતિહાસિક કાલનાં નગરોના અવશેષોમાં અકોટા ને વડનગર પાસે તાજેતરમાં થયેલા ખોદકામમાં મળી આવેલા પ્રાચીન અવશેષોના નમૂના એ પ્રદર્શનને એક ખીજે વિશિષ્ટ વિભાગ ગણાય. હાલનું વડોદરા અગાઉ અંકોટક નામે નગરનું પરું હતું એ હકીકત લાટના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા સુવર્ણમય કર્કરાજના શક સંવત ૭૩૪ (ઈ. સ. ૮૧૨)ના દાનશાસન પરથી ઇતિહાસકારોની જાણમાં હતી. પરંતુ વડોદરાની પશ્ચિમે આવેલા એ નગરના હાલ અકોટા નામે ઓળખાતા અવશેષ તરફ વડોદરાની મ. સ. યુનિવર્સિટીના પુરાતત્ત્વ ખાતાએ વિશેષ ધ્યાન આપી ત્યાં ખોદકામ કરાવીને એના પ્રાચીન થરોને પ્રકાશમાં આણ્યા ત્યારે એમાંથી છેક ક્ષત્રપકાલના આરંભ સુધીના પ્રાચીન સમયના અવશેષ મળી આવ્યા. એમાં ખાસ કરીને ઇસુની આરંભિક સદીઓ દરમિયાન ચાલતો રોમન સામ્રાજ્ય સાથેનો સંપર્ક દર્શાવતી એ સંસ્કૃતિની સ્પષ્ટ અસરવાળા જે જે ત્રણ અવશેષ પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા હતા એ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવા હતા. એવી રીતે એ ખાતાએ હાલના વડનગરના શર્મિષ્ઠા તળાવ પાસે કરેલા થોડા ખોદકામમાં ત્યાંના પ્રાચીન આનર્તપુર-આનંદપુરના ક્ષત્રપકાલથી માંડીને સોલંકીકાલ તેમ જ ઇસ્લામકાલ સુધીના જે જુદાજુદા થર મળી આવ્યા તેના અવશેષોના નમૂના પણ આ પ્રદર્શનમાં રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા. દક્ષિણ ગુજરાતમાં ટિંબરવા મુકામે મળેલા પુરાતન અવશેષોના નમૂના પણ

જેવાંલાયક હતા. ઐતિહાસિક કાલની સંસ્કૃતિઓના આ અવશેષોમાં જુદાજુદા સમયનાં માટીનાં વાસણોના જુદાજુદા પ્રકાર એ દૃષ્ટિએ ખાસ લક્ષમાં લેવા જેવા હતા. એમાં ખાસ કરીને તક્ષશિલાના મૌર્ય-કાલીન થરોમાં મળે છે તેવાં ઉત્તરનાં પોલિશ્ક વાસણોના પ્રાચીન પ્રકારનોયે સમાવેશ થતો હતો. આ કાલના પ્રદર્શિત અવશેષોમાં માટીનાં વાસણો ઉપરાંત વિવિધ મણકાઓ, મુદ્રાઓ, સિક્કાઓ, ઓળરો વગેરે ખીજા અનેક પ્રકારના અવશેષ પણ રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા.

સિક્કાઓ

ગુજરાત વિદ્યાસભા તેમ જ સૌરાષ્ટ્ર સરકારના પુરાતત્ત્વ ખાતા તરફથી ગુજરાતના સિક્કાઓના નમૂના પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા હતા. જૂનામાં જૂના સિક્કા પ્રાક-ક્ષત્રપકાલના આહત (punch-marked) સિક્કા છે, જેના પર સિક્કા પાડનાર સંસ્થાનાં અમુક ચિહ્ન લગાવેલાં હોય છે. આવા સિક્કાઓનો ઉલ્લેખ મહાભારતમાં આવે છે. આ ચિહ્નોનો અર્થ સમજવાને ઘણી કોશિષ કરવામાં આવી છે, પરંતુ હજી એનો સંપૂર્ણ ઉકેલ હાથ લાગ્યો નથી. એ પછીના સિક્કાઓ યવન શાસન કાલના છે. સિકંદર કરતાં આગેકૂચ કરીને પૂર્વ મધ્ય તેમ જ પશ્ચિમ ભારત પર યવનોની સત્તા જમાવવામાં બાહલીક દેશના યવન રાજા દિમિત્રને મિનન્દર (મિલિન્દ) ને અપલદતની મોટી મદદ મળી હતી. દિમિત્રના મૃત્યુ પછી આ સેનાનીઓ એ પ્રદેશ પર રાજ્ય કરતા હતા ને આથી એમના સિક્કા ગુજરાતમાંય ઘણા લાંબા વખત લગી ચાલતા હતા. મિનન્દરના સિક્કા ગુજરાતમાં સંખ્યાબંધ મળી આવે છે. એમાં એક બાજુએ રાજાનું મુખ ને એની આસપાસ ત્રીક લિપિમાં રાજાનાં નામ ને બિરુદનો ત્રીક લેખ કોતરવામાં આવતો ને બીજી બાજુ ત્રીક દેવતાની આકૃતિ ને એની આસપાસ ખરોડી લિપિમાં એ અર્થોનું પ્રાકૃત લખાણ કોતરવામાં આવતું. પછીના કાળના ક્ષત્રપ રાજાઓના સિક્કા ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણી મોટી સંખ્યામાં

મળી આવે છે. એ સિક્કા મોટે ભાગે યવન સિક્કાઓના જેવા જ હોય છે, પરંતુ એની પાછલી બાજુ પર પર્વત નદી સૂર્ય તારા વગેરે શાશ્વત તત્ત્વોનું એક સંયોજિત પ્રતીક હોય છે તે એની આસપાસ પ્લાહી લિપિમાં રાજના ને એના પિતાના નામ બિરુદોનો પ્રાકૃત લેખ હોય છે તેમ જ આગલી બાજુ પર સિક્કા પાડ્યાની સાલના આંકડા હોય છે. આ પરથી ક્ષત્રપ રાજાઓની વંશાવળી તેમ જ એમના શાસનકાલના અંકોડા અંધ ખેસાડવાની ઘણી સામગ્રી મળી છે. ગુપ્ત સમ્રાટોના શાસન દરમિયાન આ પ્રદેશ માટે ચાંદીના સિક્કાઓના આ પ્રકાર ચાલુ રાખવામાં આવ્યા હતા. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં હવે કુમારગુપ્ત ને સ્કન્દગુપ્ત ઉપરાંત ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યનાયે સિક્કાઓ મળી આવ્યા છે એ ખાસ નોંધપાત્ર છે. મૈત્રકકાલના સિક્કાઓની સામગ્રી હજુ ઘણી અરપટ છે. સોલંકીકાલની બીજી ઘણી સાધનસામગ્રી ઉપલબ્ધ હોવા છતાં એ કાલના સિક્કાઓ મળતા નથી. પરંતુ વલ્લભ વિદ્યાનગરને શ્રીમન્નયસિંહનું નામ કોતરેલા ગજલ્લાજનવાળા ચાંદીના નાના સિક્કા હાથ લાગ્યા છે તેના મોટા ફોટોગ્રાફ અહીં રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા. ગુજરાતના મુલતાનોના સમયના તેમ જ મુઘલ આદશાહોના સમયના જુદીજુદી જાતના સિક્કાઓ પણ પ્રદર્શિત થયા હતા. હાલાર ને કચ્છના અર્વાચીન કાલના સિક્કાઓનાયે નમૂના મુકાયા હતા.

શિલ્પો

છટાછવાયા મળેલા પુરાતન અવશેષોમાં સિક્કાઓ ઉપરાંત શિલ્પો, તામ્રશાસનો, હસ્તલિખિત પ્રતો ને ખતપત્રો વિગતે જેવા જેવાં હતાં. રાજકોટના વોટસન મ્યુઝિયમ તરફથી આવેલી દશાવતારની પૂર્ણ વરાહસ્વરૂપની પ્રતિમા એ અવતારને લગતાં શિલ્પોમાં વિરલ ગણાય છે. ચરોતરમાંથી, ઉત્તર ગુજરાતમાંથી તેમ જ સૌરાષ્ટ્રમાંથી મળેલાં અન્ય શિલ્પોના કેટલાક નમૂના પણ શિલ્પકલાની ઉત્તમ કૃતિઓના સૂચક હતા. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી તેમ જ યશોવિજયજી તરફથી મળેલા જૈન શિલ્પોના નમૂના પણ દર્શનીય હતા.

તામ્રશાસનો

તામ્રપત્રો પર કોતરેલાં દાનશાસનોના કેટલાક નમૂના રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા તેમાં મૈત્રક ને સૈન્ધવ વંશનાં તામ્રશાસન વધુ પ્રાચીન હતાં. સોલંકી કાલનાં ત્રણેય તામ્રશાસન નવાં મળેલાં છે. પાળિયાદમાંથી તાજેતરમાં મળેલા તામ્રશાસનમાં મહારાજાધિરાજ ભીમદેવ ૧લાએ વિ. સં. ૧૧૧૨માં આપેલા ભૂમિદાનની નોંધ છે, લાડોલમાંથી મળેલા એક તામ્રશાસનમાં પ. મ. પ. કલ્કુદેવે વિ. સં. ૧૧૪૦માં કરેલા ભૂમિદાનની નોંધ છે તે એ જ સ્થળેથી મળેલા બીજા તામ્રશાસનમાં પ. મ. પ. જયસિંહદેવે વિ. સં. ૧૧૫૬માં કરેલા ભૂમિદાનની નોંધ છે. આ ત્રણેય દાનશાસનોમાં જણાવેલાં દાન જૈન દેરાસરોને આપેલાં છે એ ખાસ નોંધપાત્ર છે. આમાંનાં લાડોલવાળાં બે દાનશાસન અગાઉ 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં પ્રસિદ્ધ થયાં છે; પ્રાળિયાદવાળું દાનશાસન સૌરાષ્ટ્રના પુરાતત્ત્વ ખાતા તરફથી જલદી પ્રસિદ્ધ થાય એવી આશા રાખીએ. એવી રીતે તાજેતરમાં શ્રી અમૃત પંડ્યાને કચ્છમાંથી ભીમદેવ ૧લાનું એક દાનશાસન મળ્યું છે, એ પણ વિગતે પ્રસિદ્ધ થાય એ ઇચ્છ છે.

હસ્તલિખિત પત્રો ને ખતપત્રો

ગુજરાત વિદ્યાસભા તરફથી સચિત્ર હસ્તલિખિત પ્રતોના તેમ જ ખતપત્રોના થોડાક નમૂના રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા. ગુજરાતમાં આ પ્રકારની સાધનસામગ્રી વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે ને ગઈ સાલ અખિલ ભારતીય પ્રાચ્ય વિદ્યાપરિષદના અધિવેશન પ્રસંગે એનું મોટું વિશિષ્ટ પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું હતું એથી એની વિગતોમાં ઊતરવાની હવે જરૂર નથી.

ફોટોગ્રાફો

પશ્ચિમ વર્ણવેલ તરફથી તેમ જ સૌરાષ્ટ્ર પુરાતત્ત્વ ખાતા તરફથી ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રનાં પ્રાચીન સ્મારકો, જેવાં કે જોપનું મંદિર, મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર, પાટલનું સહસ્રલિંગ તળાવ, કપડવંજનું તોરણ, ધુમલીનાં મંદિરો, સોમનાથ પાટલનું શિલ્પ ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ શિલ્પકૃતિઓના મોટા સુંદર ફોટોગ્રાફ રજૂ કરવામાં

આવ્યા હતા ને એ પ્રદર્શનની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરતા હતા.

આલેખો-નકશાઓ

આ ઉપરાંત ગુજરાતનાં પ્રાચીન સ્થાનોના ખોદકામને લગતા આલેખો, માટીનાં વાસણોના વિવિધ પ્રકારોને લગતા તુલનાત્મક આલેખો ને ગુજરાતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓના પરસ્પર કાલાનુક્રમને લગતા આલેખો ઇતિહાસ ને પુરાતત્ત્વના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ઘણા ઉપયોગી હતા. પૂનાની કેક્કન કોલેજની સંશોધન સંસ્થા તરફથી રજૂ થયેલ એ નકશાઓ

સંવિવાદ : સિપાઈઓના બળવાની સાધનસામગ્રી

સિપાઈઓના બળવાની સાધનસામગ્રીના વિષય પર તા. ૨૮ મીએ સાંજના એક ચર્ચા યોજવામાં આવી હતી. ઉપપ્રમુખ ડૉ. એસ. એન. સેનના અધ્યક્ષપદે મળેલી આ સભામાં ડૉ. ર. ચ. મજુમદારે ચર્ચાની શરૂઆત કરતાં જણાવ્યું કે આ વિષય પર જે વિપુલ સામગ્રી મળે છે તે પરથી ત્રણ મુદ્દાઓની સ્પષ્ટતા કરવાની પ્રાપ્ત થાય છે :

(૧) બળવાનાં કારણો, (૨) એમાં જનતાએ લીધેલો ભાગ, ને (૩) બળવાનું સ્વરૂપ. આ ઉપરાંત એ બળવાની નિષ્ફળતાના પ્રબળવન પર શા પ્રત્યાધાન પડ્યા તે પણ તપાસવું જરૂરી છે. એમાંયે આ બળવો માત્ર લશ્કર પૂરતો મર્યાદિત હતો કે એ આઝાદી માટેનું પ્રબળું આદાલન હતું એ ખાસ નક્કી કરવાનું છે.

પછી રાજસ્થાનના પ્રેક્ટિસર બડગવાતે એ બળવામાં રાજસ્થાનના ઇતિહાસકાર સૂર્યમહલે જમીનદારોનો સાથ સાધવા કરેલી હાકલનો ઉલ્લેખ કરી એમાં રાજ્યો ને જગીરદારો ઉપરાંત આમ-જનોએ પણ ઠીક ભાગ લીધો હોવાનું પ્રતિપાદિત કર્યું. ત્યારબાદ ભોપાલના ડૉ. શ્રીવાસ્તવ જે આ વિષય પર દસ વર્ષથી કામ કરે છે તેમણે બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં તેમ જ ભોપાળ રાજ્યના દફતરખાનામાં રહેલાં દફતરોના અભ્યાસ પરથી એવી માહિતી આપી હતી કે અંગ્રેજોએ એ બળવામાં ભોપાળ રાજ્યને

ખાસ નોંધપાત્ર છે. એમાંના એકમાં સોલંકી રાજ્યના રાજ્યતંત્રીય વિભાગોને લગતો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો હતો ને ખીજમાં ગુજરાતનાં પ્રાચીન કાલનાં સ્થળનામોનાં અન્તપદોના સ્થળવિસ્તારનો અભ્યાસ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો.

પ્રદર્શન માત્ર અધિવેશનના દિવસો પૂરતું મર્યાદિત હતું ને શહેરથી ઘણું દૂર પડતું હતું. છતાં એના પ્રમાણમાં પરિષદના પ્રતિનિધિઓ ઉપરાંત શહેરની કેટલીયે સંસ્થાઓ ને વ્યક્તિઓએ એવો ઠીક લાભ લીધો હતો.

એવું હાથમાં લીધું હતું કે એ બળવાની ઘણી વાતો એમને પૂરી પાડતું. વળી ઇન્દોર ને ગ્વાલિયરના વૈમનસ્થમાં એ હમેશાં ઇંદોરનો પક્ષ લેતું ને ગ્વાલિયર તેમ જ ઝાંસીના ખનાવોની નોંધ ઘણી વિકૃત રીતે લેતું. ત્યારબાદ બિહારના ડૉ. દાસે ૧૮૫૭ના બળવાની ભૂમિકા રૂપે અગાઉના બળવાઓનાં વહેણ ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર જણાવી હતી. પછી આસામના શ્રી. વેણુધર વર્માએ પોતાના પ્રદેશમાં વ્યાપેલી બળવાની અસરનો ખ્યાલ આપ્યો હતો. છેવટે ઝાંસીનાં રાણીના ભત્રીજા વયોવૃદ્ધ શ્રી તાંબેએ બળવાના ઇતિહાસ માટે મધ્ય ભારતમાં આવેલ દ્વિતિયા ને ઓરછા રાજ્યનાં દફતરોની સામગ્રીનો ઉલ્લેખ કરી એ માહિતી વિગતવાર પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર સમજાવી હતી. ચર્ચાનો ઉપસંહાર કરતાં પ્રમુખે જણાવ્યું કે બળવાને દબાવી દેવામાં આવ્યા બાદ આપણા લોકો પોતાનાં સ્વાર્થી હિતોનું જતન કરવા માટે અંગ્રેજો તરફની પોતાની વફાદારી સાબિત કરવા મચી પડ્યા હતા ને આથી બળવા અંગેની ઘણી સાધનસામગ્રી અંગ્રેજોના પક્ષની મળ્યા કરે છે. તેથી આ પૂર્વ-પ્રહારી માહિતીથી ગેરરસ્તે દોરવાતા પહેલાં આપણે એ માહિતીને પૂરેપૂરી ચકાસવી જોઈએ. આમ આ ચર્ચા પરથી ભારતની પ્રબળ દૃષ્ટિકોણવાળી સામગ્રીનું વિશેષ સંશોધન કરવાની જરૂર ફલિત થતી હતી.

નિબંધો

તા. ૨૮ ને ૨૯ દરમિયાન જુદાજુદા વિભાગોમાં જુદાજુદા વિષયના નિબંધો વાંચવામાં આવ્યા હતા તે એમાં કેયલીક વાર રજૂ થયેલા ચર્ચાર્પદ મુદ્દાઓ પર ચર્ચા કરવામાં આવી હતી.

છ વિભાગોમાં એકંદરે સો ઉપરાંત નિબંધ આવ્યા હતા. પહેલા વિભાગના નિબંધોમાં ડો. ર. ચં. મજમુદારનો ગંગ સંવતના આરંભકાલ પરનો નિબંધ, ડો. દિ. ચં. સરકારનો 'નગરશ્રેણી' પરનો નિબંધ, ડો. રામરાવનો ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણીની દંડયાત્રાઓ પરનો નિબંધ, ડો. ઉ. પ્રે. શાહનો વિક્રમસુતા વસુંધરા પરનો નિબંધ, ડો. સુધાકર ચટ્ટોપાધ્યાયનો પુષ્યમિત્ર શુંગના સમય પરનો નિબંધ તે શ્રી. અ. ના. લાહિડીનો દિમિત્રે કરેલા ભારત પરના આક્રમણના સમય વિશેનો નિબંધ વધુ મહત્વના ગણાય. બીજા વિભાગમાં મ. મ. પ્રો. મિરાશીએ રાષ્ટ્રકૂટ નજરાજના ઇન્દ્રગઢ શિલાલેખ વિશે, ડો. સરકારે મહીપાલ ૧લાના ઇમદપુર પ્રતિમાલેખો વિશે, શ્રી. ગ. હ. ખરેએ ત્રણ નવાં તામ્રશાસનો વિશે, પ્રો. જિ. ના. બેનજીએ એલીફન્ટાની કહેવાતી ત્રિમૂર્તિના સાચા પરિચય વિશે તે ડો. રાયચૌધરીએ રાષ્ટ્રકૂટ સામ્રાજ્યના પતન વિશે રજૂ કરેલા નિબંધ નોંધપાત્ર છે. ત્રીજા વિભાગમાં થોડા નિબંધ આવ્યા હતા, જેમાં શ્રી રાધાકૃષ્ણ ચૌધરીનો 'કીર્તિલતા'માં આવતા જૈનપુરના વર્ણન વિશેનો, ડો. દશરથ શર્માનો નામિનન્દનનોદ્ધારપ્રબન્ધ માં નિરૂપેલાં અલાઉદ્દીન ખલજીનાં પરાક્રમે વિશેનો, સૈયદ અકબરઅલીનો 'તારીખ-ઈ-સલતન-ઈ-ગુજરાત'માં આપેલા ગુજરાતના ઇતિહાસ (ઈ. સ. ૧૪૧૧-૧૫૫૪) વિશેનો તે પ્રો. જી. એસ. દાસનો ઓરિસ્સામાં મળેલા પ્રબોધ-ચન્દ્રિકા નામે અપ્રસિદ્ધ વ્યાકરણગ્રંથ વિશેનો નિબંધ લક્ષમાં લેવા જેવો ગણાય. ચોથા વિભાગના નિબંધોની સંખ્યા પણ પ્રમાણમાં નાની હતી. એમાં પ્રો. જી. એન. શર્માએ મેવાડી ચિત્રશૈલી વિશે, શ્રી રામમૂર્તિએ અથુલહસન કુટુબ શાહ વિશે, શ્રી. મહાજને વરાહમાં મળેલા ઈ. સ. ૧૭૫૬ના તામ્રશાસન વિશે, પ્રો.

અસકરીએ મુઘલયુગના ભારત-ઈરાની રાજકીય સંબંધો વિશે તે શ્રી. મથુરે પુષ્કરમાં આવેલી સંતાળની કહેવાતી છત્રી વિશે મનનીય નિબંધ રજૂ કર્યા હતા. પાંચમા વિભાગમાં ડો. ઘોષાલનો ઝોગ-ણીસમી સદીના આરંભના ભારત-પોર્ટુગીઝ વેપારી સંબંધો વિશેનો, ડો. એસ. પી. સેનનો સુરતની ફ્રેન્ચ કાઠી વિશેનો, શ્રીમતી આરતિ દાસગુપ્તનો ભારત સરકારની ૧૮૧૩ થી ૧૮૩૬ સુધીની શૈક્ષણિક નીતિ વિશેનો, મિ. સેવેરીન સિલવાનો ઓસ્ટ્રો-જર્મન ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની વિશેનો તે શ્રી. જોશીનો સંવતવાડીનાં દુર્ગાબાઈ ભોંસલે વિશેનો નિબંધ ઉદાહરણીય ગણાય. ગુજરાતના સ્થાનિક ઇતિહાસને લગતા વિભાગમાં પંદરેક નિબંધ આવ્યા હતા. એમાં શ્રી. ર. ના. મહેતાએ વાલમના પુરાતન અવશેષો પર, ડો. હ. ગં. શાસ્ત્રીએ ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રકૂટ સત્તાના ઉદય પર, શ્રી. દવેએ કદમ્બ રાજ્યના સ્થાપકના મૂળ વતન વિશે, પ્રો. દવેએ દક્ષિણ ભારતના સૌરાષ્ટ્રીઓ પર, પં. ગાંધીએ આશાવલ્લીના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો પર, ડો. રાય ચૌધરીએ સોમનાથના વિવિધ દેવતાઓ પર, શ્રી. અમૃત પંડ્યાએ કચ્છમાંથી તેમજ શ્રી. નાણાવટીએ સૌરાષ્ટ્રમાંથી નવા મળેલા ભીમદેવ ૧લાના દાનશાસન પર, ડો. સાંડેસરાએ કવિ ગંગધર-કૃત ગંગદાસપ્રતાપવિલાસ નામે ઐતિહાસિક નાટક પર ડો. ઉ. પ્રે. શાહે પ્રબોધચન્દ્રિકા નામે વ્યાકરણગ્રંથ પર, ડો. મં. ર. મજમુદારે હેમચન્દ્રકૃત અમિઘાન-નામાવલી ની ગુજરાતી શૈલી પર તેમજ અમારિને લગતા વિ. સં. ૧૮૪૮ માં થયેલા એક કરારનામા પર, શ્રી. રાઠોડે કચ્છના પુરાતન અવશેષો પર, શ્રી. મિત્રે મુઝફ્ફરશાહને એણે કરેલી માળવા પરની ચડાઈ પર, શ્રી. દેસાઈએ મુઝફ્ફરશાહી વંશના ઇતિહાસની સાધનસામગ્રી પર, જનાબ કાજીએ મુરિલમ યુગ દરમિયાનના નોંધણીખાતાના વહીવટ પર તેમજ ૧૩મીથી ૧૬મી સદી સુધીમાં થયેલા ગુજરાતના કટલાક સંતો પર અને ડો. ત્રિવેદીએ ગુજરાત ને માળવા વચ્ચેના સારકારિક સંપર્ક પર નિબંધ રજૂ કર્યો હતો.

ઠરાવો.

તા. ૨૮ મીએ સાંજના ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ઉપ-કુલપતિ તરફથી મહેમાનોને ગાડન-પાટી આપવામાં આવી હતી.

છેલ્લે દિવસે પરિષદનું અંતિમ અધિવેશન ભરાયું હતું. શરૂઆતમાં મુંબઈના શ્રી. ર. ધ. જ્ઞાનીના તેમ જ પટણાના ડૉ. સુવિમલચંદ્ર સરકારના અવસાનના ખેદના ઠરાવ કર્યા બાદ ગઈ સાલના કામકાજનો અહેવાલ તથા હિસાબ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. આમાં ઇતિહાસગ્રન્થ પ્રકાશનની યોજનામાં હાલ એનો ખીજો ગ્રન્થ (મૌર્ય-સાતવાહન યુગ) બહાર પડવાની તૈયારીમાં હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું હતું ને આકીના કેટલાક ગ્રન્થોના લખાણ સંબંધી થયેલી પ્રગતિનો અહેવાલ આપવામાં આવ્યો હતો. રાજ-સ્થાનનાં દફતરોના પ્રકાશન માટે જયપુર નરેશની સંમતિ મેળવવા વધુ સંગીન કોશિશ કરવાની ભલામણ કરવામાં આવી હતી. આવતા અધિવેશન અંગે કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ આપેલા આમંત્રણનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો તેમ જ એ અધિવેશન અંગેના પ્રમુખ તથા વખાણીય પ્રમુખોની વરણી કરવામાં આવી હતી. કારોબારી તરફથી રજૂ થયેલી બંધારણના સુધારાવધારાની કેટલીક દરખાસ્તો કરવામાં આવી હતી, જેમાં પ્રતિનિધિઓના લવા-જમનો દર વધારવાનો તેમ જ હાલના પાંચ વિભાગોને સ્થાને ત્રણ વિભાગો રાખવાનો સુધારો મહત્વનો ગણાય. લંડન ખાતેની ઇન્ડિયા ઓફિસના મકાન અને એમાંની વસ્તુઓનો ભારતનો હિસ્સો મેળવવા માટે તાકીદ કરવાનો ઠરાવ થયો હતો. ઐતિહાસિક દફતરોને વિખેરી નાખવાને બદલે રાષ્ટ્રિય દફતર-ખાનામાં એકત્ર કરવા વિશેનો ઠરાવ પણ મહત્વનો

હતો. વળી પ્રાચીન લેખોમાં આવતાં સ્થલનામોનો કોશ તૈયાર કરાવવા ભારત સરકારને વિનંતી કરવી એવો ઠરાવ પણ નોંધપાત્ર છે. દિલ્હી ખાતે ભારત વિદ્યાની મધ્યસ્થ સંસ્થા ખોલવાની ભારત સરકારને કરેલ વિનંતી પણ મહત્વની ગણાય. આ ઉપરાંત દેશ, પ્રાંતો ને જિલ્લાઓના ગેઝેટિયરોનું એકસરખા ધોરણે પુનઃસંસ્કરણ કરવા માટે સરકારે તાકીદે પગલાં લેવાં જોઈ એ એવોયે ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો. ઐતિહાસિક દફતરો જ્યાંની આખોડવા અતુકૂળ ન હોય તેવાં સ્થળોએ ન ખસેડવા સરકારને વિનંતી કરવાનો ઠરાવ પણ કરવામાં આવ્યો હતો.

અધિવેશનની પૂર્ણાહુતિ કરતાં પ્રમુખસ્થાનેથી ડૉ. ચક્રવર્તીએ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, ગુજરાત વિદ્યાસભા ને અમદાવાદ એન્યુકેશન સોસાયટીનો તેમ જ સ્થાનિક કાર્યકરોનો આભાર માન્યો હતો. અંતમાં સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ શ્રી. હરસિદ્ધહાઈ દીવેટિયાએ અધિવેશનમાં આવેલા પ્રતિનિધિઓ તેમ જ અધિવેશનમાં મદદ કરનાર સંસ્થાઓ, કાર્યકરો, મંત્રીઓ ને સ્વયંસેવકોનો આભાર માન્યો હતો.

બાદ સાંજના પ્રતિનિધિઓને અમદાવાદનાં જોવાલાયક સ્થળોની મુલાકાતે લઈ જવમાં આવ્યાં હતાં.

મનોરંજન

મનોરંજનના કાર્યક્રમોમાં તા. ૨૭મીએ ગરબા, રાસ, ગીત, નૃત્ય વગેરે ઉપરાંત 'મખખીચૂસ' નાટકનો સંક્ષિપ્ત પ્રયોગ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. તા. ૨૮ મીએ ગુજરાત વિદ્યાસભાના નટ-મંડળ તરફથી 'મેનાં ગુર્જરી'નું નાટક ભજવવામાં આવ્યું હતું. તા. ૨૯ મીએ રાતે કેટલીક દસ્તાવેજી ફિલ્મો બતાવવામાં આવી હતી.

રાજકીય નાંધ

દેવવ્રત નાગુભાઈ પાઠક

બોગોર પરિષદ

૧૯૪૬ના માર્ચમાં નવી દિલ્હી ખાતે પહેલી એશિયાઈ પરિષદ મળેલી. તે વખતે નાંખાયેલાં બીજા આજે પાંગરી રહ્યાં છે. બોગોર પરિષદ અને આન્ડુગ ખાતે મળનારી એશિયાઈ-આફ્રિકન પરિષદ તેનાં જ સંતાનો છે. એશિયાઈ-આફ્રિકન પરિષદનો વિચાર ઇન્ડોનેશિયામાં ઉદ્ભવ્યો અને તેને કોલમ્બો સત્તાઓએ જોઈતો ટેકો આપ્યો. પરિષદનો વિચાર ઇન્ડોનેશિયામાં આવે તેમાં નવાઈ નથી. ૧૯૪૮માં જ્યારે ડચ લોકોએ ઇન્ડોનેશિયા ઉપરનું તેમનું આધિપત્ય ટકાવી રાખવા હદલો કર્યો ત્યારે પંડિત નેહરુએ બીજી એશિયાઈ પરિષદ બોલાવેલી. એશિયાઈ સંગઠન અને તેની પાછળની પ્રયત્ન ભાવનાનો એ બીજો અગત્યનો તત્કો. એ દિવસથી ઇન્ડોનેશિયા હિન્દનું હંમેશનું ઋણી રહ્યું છે. હિન્દ અને ઇન્ડોનેશિયા વચ્ચેનું વિચારસામ્ય પણ આ ઇતિહાસને આભારી છે.

ગયા એપ્રિલમાં કોલમ્બોમાં પરિષદ મળેલી તે પછી બરાબર આઠ મહિને બોગોરમાં પરિષદ મળી. કોલમ્બો પરિષદ મળે તે અરસામાં જ હિન્દી ચીન અંગે વિચાર કરવા જીનીવામાં પરિષદ મળેલી. હિન્દી-ચીન અંગે એશિયાનો અવાજ રજૂ કરવામાં કોલમ્બો પરિષદે મોટો ભાગ ભજવ્યો. હિન્દી-ચીનમાં જ્ઞાન્તિ સ્થાપવામાં જીનીવા પરિષદ સફળ નીવડી તેમાં કોલમ્બો પરિષદનો દોરીસંચાર હતો. તે દિવસથી આ પાંચ સત્તાઓ—હિન્દ, પાકિસ્તાન, બ્રહ્મદેશ, લંકા તથા ઇન્ડોનેશિયા-કોલમ્બો સત્તાઓ તરીકે વર્ણવાઈ છે.

બોગોરની પરિષદમાં આ પાંચ સત્તાઓએ એક પગલું આગળ ભર્યું છે અને સમગ્ર એશિયા તથા આફ્રિકાના બધા જ સ્વતંત્ર દેશોની એક પરિષદ એપ્રિલમાં બોલાવી છે. બોગોર પરિષદની સૌથી મોટી ખૂબી એ છે કે તેમાં દેખાતા વિસંવાદમાંથી પણ સંવાદી સુર નીકળ્યાં છે. પાકિસ્તાન અને હિન્દ વચ્ચેના મતભેદો જાણીતા છે. પાક-અમેરિકન

લશ્કરી કરારો પછી આ મતભેદો ઉગ્ર બન્યાં છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘમાં તેમ જ તેમની પરદેશનીતિમાં બંને વચ્ચે મૂળભૂત તફાવત જોવા થયો છે. લંકા અને હિન્દ વચ્ચે પણ હમણાં જ મેળ થયો છે. માત્ર બ્રહ્મદેશ અને ઇન્ડોનેશિયા પાસે આપણે કંઈક ચોક્કસ વલણની આશા રાખી શકીએ. આ મતભેદો છતાં માત્ર ત્રણ દિવસના ટૂંકા ગાળામાં બોગોર પરિષદ તેનું મુખ્ય કામ આટોપી લઈ શકી છે અને લગભગ ત્રીસ એશિયાઈ અને આફ્રિકન દેશોને આમંત્રણ અપાયાં છે. કામના આ ઝડપી નિકાલનો થોડો યશ નેહરુને ફાળે જાય છે. ભેગાં થયેલાં પાંચેય રાષ્ટ્રોનો વિચાર આગામી પરિષદને જોડી વિશાળ બનાવી શકાય તેટલી બનાવવાનો હતો. પરિણામે એશિયા તથા આફ્રિકાનાં મોટા ભાગનાં રાષ્ટ્રોને આમંત્રણ અપાયાં. આ આમંત્રણો આપવામાં બોગોર પરિષદે કોઈ એક સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો હોય તો તે દેશની સ્વતંત્ર સ્થિતિનો. આ સિદ્ધાંત અનુસરવામાં પંડિત નેહરુએ જણાવ્યું છે તેમ જ અપવાદો સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે, એક સુદાન અને બીજા ગોલ્ડ કોસ્ટ અંગેનો. આ બંને દેશો અત્યારે સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર નથી તે છતાં તેમની પરિસ્થિતિમાં થોડા વખતમાં ફેરફાર થવાનો સંભવ છે અને ત્યાંની સરકારો ત્યાંના લોકમતને પ્રતિનિધિત્વ આપી શકે તેવી છે. આવા કંઈક વિચારથી પ્રેરાઈને સુદાન તથા ગોલ્ડ કોસ્ટને આમંત્રણ અપાયાં છે. ઇઝરાયલને જણાવ્યું તે જ આમંત્રણ અપાયું નથી. તેના મોલા વિશે કોઈને શક નથી પરંતુ બોગોર પરિષદને આરબ દેશો અને ઇઝરાયલ વચ્ચે પસંદગી કરવાની હતી આરબ દેશોએ જણાવેલું કે જો ઇઝરાયલને આમંત્રણ અપાશે તો તેઓ આગામી પરિષદમાં હાજરી આપશે નહિ. આરબ લીગના બધા જ સભ્યદેશોને—ઇજિપ્ત, ઈરાક, સિરિયા, લેબેનોન, જોર્ડન, સાઉદી અરબિયા તથા યમન—આ રીતે આમંત્રણ અપાયું જ્યારે ઇઝરાયલને બાકાત રાખવામાં આવ્યું છે. ચીન અંગે સારા

નસીમે કશીજ અહ્યણુ નડી નહિ, કારણ કે આ પાંચેય રાષ્ટ્રોએ ચીનની નવી સરકારને માન્ય રાખી છે. ફોર્મોસા વિશે પ્રશ્નો પૂછાયા ત્યારે લાંકાના વડા-પ્રધાને સચોટ જવાબ આપેલો કે અમે માત્ર ચીનની એક જ સરકારને—નવી સરકારને—માન્ય રાખી છે. તે જ પ્રમાણે કોરિયાની અચોક્કસ પરિસ્થિતિને કારણે તેને આમંત્રણ અપાયું નથી. હિન્દી ચીનની શાંતિ લાવવામાં કોલામ્બો સત્તાઓએ આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો છે. આ કારણથી હિન્દી-ચીનના બંધા જ દેશોને આમંત્રણ અપાયાં છે.

આન્ડુગ ખાતે મળનારી પરિષદની કાર્યવહીમાં ચર્ચાર્પદ વિષયોને દૂર રાખવામાં આવ્યા છે. કારણ કે તેમાં હાજરી આપનાર રાષ્ટ્રો જુદી જુદી નીતિ અનુસરી રહ્યાં છે. દા. ત., તેમાં ચીન તથા જાપાન બંને આવનાર છે. તેમાં અફઘાનિસ્તાન છે તે સાથે પાકિસ્તાન પણ છે. હિન્દી-ચીનનાં ચાર રાજ્યો જુદીજુદી નીતિને વરેલાં છે. થાઇલેન્ડ અને ફિલિપીન્સનો સમાવેશ કરવાનો હોય તો તેમાં ચર્ચાર્પદ વિષયો ન જ રાખી શકાય તે દેખીતું છે. વળી તેમાં ચીનની નવી સરકારના પ્રતિનિધિઓ હાજરી આપનાર છે. આ હકીકત લક્ષ્યમાં રાખીને પરિષદે બિનચર્ચાર્પદ વિષયો સૂચવ્યા છે. તેમાંનો પ્રથમ છે અન્યોન્યને મદદ અને વધુ ગાઢ સંબંધો. આને વિષે કોઈને વિરોધ હોઈ શકે નહિ. બીજા વિષયમાં તો પરિષદમાં ભાગ લેનારા રાષ્ટ્રોની આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો કરવાની વાત છે. આ રાષ્ટ્રોની કુદરતી સંપત્તિ વિશે તપાસ હાથ ધરવાનો પણ નિર્દેશ કરાયો છે. પણ કદાચ સૌથી વધુ અગત્યની વાત તો એ છે કે આ પરિષદમાં ભાગ લેનાર રાષ્ટ્ર તેનાથી કોઈ રીતે બંધાતું નથી. આમંત્રણ આપનાર પાંચ રાજ્યોએ આ બાબતની પૂરી ચોખ્ખવટ કરી છે છતાં ફિલિપીન્સે આ આમંત્રણનો અસ્વીકાર કર્યો છે. થાઇલેન્ડનું પણ ચોક્કસ કહી શકાય તેમ નથી.

આગામી એશિયાઈ-આફ્રિકન પરિષદ વિશે તરેહ તરેહની અટકળો થઈ રહી છે. પશ્ચિમના નિરીક્ષકોને તેમાં જોરી પ્રબ્ધ સામેનો ‘બળવો’ દેખાયો છે.

કેટલાકના મત પ્રમાણે પૂર્વ અને પશ્ચિમ ઉપરાંત એક ત્રીજો મોરચો ઊભો કરવાનો આ એક પ્રયત્ન છે. કેટલાક નિરાશાવાદીઓને તેને વિશે ખિલકુલ આશા નથી, કારણ કે તેમાં હાજરી આપનાર રાષ્ટ્રો વચ્ચે કોઈ સમાન ધોરણ નથી. તેમની આંતરિક અને વિદેશનીતિમાં ઘણું ઓછું સામ્ય છે અને તેમની સ્થિતિમાં ઘણો તફાવત રહેલો છે.

આ અટકળોમાં બહુ વજૂદ નથી. હા, તેમાં પશ્ચિમને ન રુચે તેવી એક વાત છે. એશિયા અને આફ્રિકાના દેશો હવે તેમનું પોતાનું ભાવિ તેમની પોતાની મુનસફી ઉપર ધકલા માગે છે. તેમને પશ્ચિમનો સીધો કે આડકતરો હસ્તક્ષેપ હવે માન્ય નથી. સંસ્થાનવાદ એશિયામાંથી આથમ્યો છે અગર તો આથમી રહ્યો છે. આફ્રિકા પણ તે જ રસ્તે જઈ રહ્યું છે. આન્ડુગમાં મળનારા સર્વ દેશોનું કોઈ એક સમાન લક્ષણ હોય તો તે આ છે. તેમનામાં સ્વાશ્રયી બનવાનો ઉમંગ છે, નવા સ્વાતંત્ર્યની તાજગી છે અને નવી દુનિયા સર્જવાનો ઉત્સાહ છે. આન્ડુગ પરિષદ એશિયા અને આફ્રિકાની જાગૃતિનું પ્રતીક છે. તેમનામાં ત્રીજો મોરચો ઊભો કરવા જેટલી શક્તિ નથી. પણ તેમનું વજન—જે કંઈ હોય તે—તેઓ શાન્તિના પદલામાં નાખવા માગે છે. પરિષદ તેના ધ્યેયમાં કેટલે અંશે સફળ થશે તે વિશે પશ્ચિમના નિરીક્ષકોએ અત્યારથી જ તર્કવિતર્કો શરૂ કરી દીધા છે. પણ સારા નસીમે પરિષદે તેનું ધ્યેય સીધું સાદું રાખ્યું છે. પરિષદને પરિણામે સભ્ય દેશો એકબીજાની વધારે નજીક આવે, પરસ્પર વિચારોની આપલે કરવા માટે કંઈક વધુ ચોક્કસ તંત્ર ઊભું કરી શકે અને અવારનવાર મળવાનું નક્કી કરે તો તે ઓછું નથી. આટલાથી શરૂઆતમાં સંતોષ માનવા જેટલી મુત્સદ્દીગીરી કોલામ્બો રાજ્યોમાં છે તે તો સૌ કોઈ કબૂલ રાખી શકે તેમ છે. આન્ડુગ પરિષદને એશિયા અને આફ્રિકાના મોટા ભાગના લોકોનો ટેકો છે, તે નિષ્ફળ નીવડે તેમ નથી.

અમેરિકાના વિમાનીઓ

અગિયાર જેટલા અમેરિકાના વિમાનીઓને

જનસૂચી કામ કરવાના આરોપસર ચીને કેદ કર્યા છે. અમેરિકાની સરકારે ચીનના આ પગલાનો વિરોધ કર્યો છે અને જવાબમાં અમેરિકામાં અભ્યાસ કરતા ચીનના પાંત્રીસ વિદ્યાર્થીઓને રોકી રાખ્યા છે : આ પ્રશ્ન સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ સમક્ષ અમેરિકા તરફથી મૂકવામાં આવતાં તેમાં ઠરાવવામાં આવ્યું કે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના સામાન્ય મંત્રી ડાગ હેમશ્વર્ટ્સને આ વિશે મંત્રણા કરવા માટે પેકિંગ મોકલવા. આ મંત્રણાઓ જન્યુઆરીની ૬, ૭, ૮ અને ૧૦ તારીખોએ ચલાવવામાં આવી. મંત્રણાઓમાં બંને પક્ષોએ પોતાનાં દષ્ટિબિન્દુઓ રજૂ કર્યાં છે. અમેરિકાનું કહેવું એમ છે કે આ વિમાનીઓ જ્યારે પકડાયા ત્યારે તેમના લશ્કરી ગણવેશમાં હતા. આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદા પ્રમાણે ગણવેશમાં ફરતા સૈનિકને આ રીતે કેદ પકડી શકાય નહિ. તેઓ જનસૂચીના કામ માટે આવેલા તેમ પણ અમેરિકા કબૂલ રાખતું નથી. અમેરિકાના મત પ્રમાણે ચીનની વર્તણૂક ગેરકાયદેસર છે.

ચીનની સરકાર માને છે કે આ વિમાનીઓ જનસૂચી કામ માટે જ આવેલા. આ અંગેના તેમના પુરાવાઓ તેમણે જાહેર જનતા સમક્ષ મૂક્યા છે અને પંડિત નેહરુ ઉપર પણ રવાના કર્યાં છે. માત્ર કાયદો જોવા જઈએ તો ચીનના વલણને ટેકા આપી શકાય નહિ. પણ ચીન અને અમેરિકાના સંબંધો એટલી વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છે કે આ પ્રશ્નને નવા કાયદાની દષ્ટિએ જોવો તે અન્યાય કરવા બરાબર છે. પંડિત નેહરુએ આ વિશે ચોખ્ખો મત ઉચ્ચાર્યો નથી, પણ તેમની સહાનુભૂતિ ચીન પ્રત્યે છે તેમાં કંઈ શક નથી. તેમના મત પ્રમાણે આ પ્રશ્નને સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ સમક્ષ મૂકીને અમેરિકાએ તેને વધારે ગૂંચવણભર્યો બનાવ્યો છે. તેમાં જ્યારે ચીનની નવી સરકારની પાસે તે અંગે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘમાં બચાવ કરવાનું કંઈ સાધન ન હોય તે વેળાએ આ પદ્ધતિ અખત્યાર કરીને અમેરિકાએ ચીનનો રોષ વહોરી લીધો છે. અમેરિકાનો આગ્રહ છે કે આ વિમાનીઓને

યુદ્ધકેદીઓ ગણવા જોઈએ અને યુદ્ધકેદીઓને આ રીતે રોકી શકાય નહિ. આ સામે ચીને જણાવ્યું છે કે ચીન તથા ઉ. કારિયાના હજારો યુદ્ધકેદીઓને તટસ્થ પંચના આગ્રહ છતાં અમેરિકાએ છોડી મૂકેલા. એ સમયે ચીન તરફથી આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો પણ અમેરિકાને તે માન્ય નહોતું. ચીનની દલીલ છે કે જે અમેરિકા યાંગ કાઈ શેકની ભાંગી પડેલી સરકારને ટેકા આપતું હોય અને તેની સાથે લશ્કરી કરાર કરતું હોય તે ચીનની ભૂમિ ઉપર જનસૂચી નહિ કરતું હોય તેની શી ખાતરી? ચીનની નવી સરકાર અને યાંગ વચ્ચેના સંબંધો તે ચીનની આંતરિક બાબત છે અને તેમાં એક પક્ષને મદદ કરીને અમેરિકાએ ચીનના આંતરિક પ્રશ્નોમાં માથું માર્યું છે. અગિયાર વિમાનીઓ અંગેની ડાગ હેમશ્વર્ટ્સ સાથેની ચર્ચામાં પણ ચાઉ એન લાઈએ આ દષ્ટિબિન્દુ લીધું હોવાનું કહેવાય છે. ચીનની નવી સરકારને સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘમાં દાખલ નહિ થવા દેવાની નીતિ પણ અમેરિકાએ અપનાવી છે. વિમાનીઓનો પ્રશ્ન, આ દષ્ટિએ કોઈ એકાકી પ્રશ્ન નથી. તેની સાથે બીજા ધણા પ્રશ્નો ગૂંચવાયેલા છે. ચીન રાષ્ટ્રસંઘમાં દાખલ થાય અને અમેરિકા અને ચીનના સંબંધો સુધરે તો આ પ્રશ્નોનો ઉકેલ શોધવો મુશ્કેલ નથી.

ફ્રાન્સ અને જર્મનીનું લશ્કરીકરણ

૨૮૭ વિરુદ્ધ ૨૬૦ મતે છેવટે ફ્રાન્સની ધારાસભાએ જર્મનીના લશ્કરીકરણને બહાલી આપી છે. આ બહાલી માત્ર ૨૭ મતે જ મળી છે એ હકીકત તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી શકાય તેમ નથી. મત લેવાયા તે પહેલાં ધારાસભાએ વયોવૃદ્ધ રાજકીય નેતા હેરિયટને સાંભળેલા. તેમના કહેવા પ્રમાણે આ ગંભીર પ્રશ્ન ઉપર મત આપતાં ફ્રાન્સે પૂરતો વિચાર કરવો જોઈએ. ફ્રાન્સ એકમાર્ગી રરતો લઈ રહ્યું છે જેમાંથી પાછા ફરવું સહેલું નથી. દંજોલે પણ આજ મત લીધેલો. છેવટે મેન્ડેસ ફ્રાન્સે જણાવ્યું કે ધારાસભા બહાલી આપશે તો તે રશિયા સાથે સમજૂતી કરવાનો પ્રયત્ન કરશે. ફ્રાન્સની ધારાસભાએ

બહાલી આપી પણ તેની એક આંખ રશિયા તરફ મંડાયેલી હતી. છેલ્લા એ વર્ષ દરમિયાન ફ્રાન્સના લોકમતને ચોક્કસ લાગ્યું છે કે તુરતમાં વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળે તેવો સંભવ નથી. ખીજું એ કે રશિયા સાથે મંત્રણાઓ કરીને યુરોપમાં શાન્તિનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવું પહેલાં જોટલું મુશ્કેલ લાગતું હતું તેટલું હવે લાગતું નથી; છેવટે આણખોમનું યુદ્ધ યુરોપને સર્વનાશ તરફ ધસડી જશે તેની સંપૂર્ણ પ્રતીતિ ફ્રાન્સને થઈ ગઈ છે.

ફ્રાન્સની જર્મની તરફની ખીક તદ્દન શૂની નથી; કદાચ તે કદિ નહિ શમે. અમેરિકાનો ફ્રાન્સ તરફનો વર્તાવ પણ ફ્રાન્સના સ્વમાની માનસને રુચતો નથી. ફ્રાન્સને યુરોપીય સંરક્ષણમાં ભાગ લેવો છે પણ જર્મની વિશેની ખીક તદ્દન દૂર થાય તો છેવટના સમાચાર પ્રમાણે મેન્ડેસ ફ્રાન્સે ચાર મહાસત્તાઓ વચ્ચેની પરિષદનો ફરીને નિર્દેશ કર્યો છે. એ સિવાય તેઓ ફ્રાન્સના માનસને સંતોષ આપી શકે તેમ નથી.

ટીટોની મુલાકાત

યુગોસ્લાવિયાના પ્રમુખ માર્શલ ટીટોની હિન્દી મુલાકાત હિન્દી પરદેશનીતિનો એક મોટો વિજય ગણાવો જોઈએ. માર્શલ ટીટો સામ્યવાદી છે પણ રશિયા અને યુગોસ્લાવિયા વચ્ચે મતભેદ પડ્યા પછી તેઓએ પશ્ચિમના દેશો સાથે હાથ મિલાવેલા હિન્દ, ચીન તથા બ્રહ્મદેશ તરફથી જે પંચશીલને ટેકા આપવામાં આવેલો તે સિદ્ધાન્તને માર્શલ ટીટોએ ટેકા આપ્યો છે. હિન્દની મુલાકાત બાદ તેમણે બ્રહ્મદેશની મુલાકાત લીધી છે અને ત્યાં પણ એ જ રીતે પંચશીલ અને ખાસ કરીને શાન્તિમય સહજીવનના સિદ્ધાન્તને તેમણે વધાવી લીધો છે.

પંચશીલના સિદ્ધાન્તને ટેકા આપવામાં યુગોસ્લાવિયા પહેલું જ યુરોપીય રાષ્ટ્ર છે એમ કહી શકાય. અલગત ધિટનના મજૂર પક્ષના નેતા એટલીએ તેમની ચીનની મુલાકાત પછી શાન્તિમય સહજીવનને ટેકા આપ્યો છે. પણ એટલી સત્તા ઉપર નથી જ્યારે ટીટો તેના દેશના વતી બોલી શકે તેમ છે. પંચશીલને આ ટેકા મળ્યા પછી શાન્તિનું ક્ષેત્ર વધુ બહોળું થયું છે અને લડાઈના કાળા ઓળા એટલા પ્રમાણમાં પાછા હઠ્યા છે. ટીટોની આ મુલાકાત પછી સમાચાર મળે છે કે ચીન તથા યુગોસ્લાવિયા તેમના રાજકીય સંબંધો બાંધવા તૈયાર થયાં છે. ખુદ રશિયા પણ હવે યુગોસ્લાવિયા સાથે પુનઃ સંબંધ બાંધવા તૈયાર થયું છે. બન્ને વચ્ચે વેપારી કરારો કરવામાં આવ્યા છે અને પૂર્વવત સંબંધો શરૂ થવાનાં ચિહ્નો દેખાય છે. શાન્તિ તરફના આ પગરણમાં હિન્દ તેનો ભાગ ભજવી રહ્યું છે એ પ્રત્યેક હિન્દીને માટે ગૌરવનો વિષય છે. થોડા દિવસો પહેલાં બોલતાં હિતર પ્રદેશના ગવર્નર શ્રી કનૈયાલાલ મુન્શીએ જણાવેલું કે ૧૯૫૪ નું વર્ષ તે 'નેહરુનું વર્ષ' છે. કારિયા અને હિન્દી-ચીનમાં આપણે ભજવેલો ભાગ, કોલમ્બો અને એશિયાઈ-આફ્રિકન પરિષદ, ચાઉ એન લાઈ તથા ટીટોની મુલાકાતો—આ બધાની પાછળ નેહરુનું પ્રેરણાદાયી વ્યક્તિત્વ નજરે પડે છે.

*

ધિટનના મજૂર પક્ષના અગ્રણી એનાયરીન બેવાને જણાવ્યું છે કે પશ્ચિમે સ્વીકારેલા શક્તીકરણનો કાર્યક્રમ નિરર્થક છે એ પુરવાર થઈ ચૂક્યું છે. પશ્ચિમે હવે રશિયા સાથે વાટાઘાટો શરૂ કરવી જોઈએ અને તે માટે ચાર મહાસત્તાઓએ બેગા મળવું જોઈએ. ૧૨-૧-૫૫

બુદ્ધિ પ્રકાશ : વાર્ષિક સૂચિ

વર્ષ ૧૦૧ મું]

૭

[૧૯૫૪

લેખ સૂચિ		કલિંગ પારિતોષિક	નરસિંહ મૂ. શાહ	૨૯૮
આણખોખ ફેંકવો અનિવાર્ય હોતો ? અનુ. યશવંત હોશી	૧૬૦	‘કાન્હડદે પ્રમથ’માં ફારસી- અરબી મૂળના શબ્દ- પ્રયોગો	ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા અને નલીનકાન્ત છા. પંડ્યા	૧૯૪
આણરહસ્ય-આણશક્તિનો ઉપયોગ અને આઇસોટોપ્સ ગિરીશ. વિ. દેસાઈ	૩૨૫			કુંભારિયાનાં કલામદિરો
-આલ્કા, ખીટા અને ગામા કિરણો	૨૨૭	કેળવણી ક્યારે સુધરે ?	આચાર્ય કૃપાલાની	૩૫
-બ્રહ્માંડ કિરણો	૨૫૯	ગરીબ દેશો અને અમેરિકા	રામુ પંડિત	૩૨૦
-સાયકલોટ્રોન	૨૯૫	ગાંધીજી સાથે એક પ્રશ્નોત્તરી	જ્ઞાનેશ્વર ઉદ્ધવ માંડેર	૭
અમેરિકાની હાલની પરદેશનીતિ સુમન્ત મહેતા	૨૫૨	ગુજરાતના કેટલાક શિક્ષકો સાથે	કાન્તિ સોમપુરા	૨૧૮
અમેરિકામાં હિંદી વિદ્યાર્થીઓ ? રોનાલ્ડ ઈ. વુલ્ફલી	૧૬૫	ગુજરાતના ભીલો	ડાહ્યાભાઈ જી. નાયક	૭૮
અર્વાચીન કવિતા એક પ્રેરક પ્રયોગ : ‘પ્રાચીના’ હસિત બૂચ	૭૨	ગુજરાતીને ખસેડવા હિન્દી ?	વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી	૧૨૮
અશ્વધોષ રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી	૨૭૬	ગોલ્ડ કોસ્ટ	યશવંત હોશી	૨૧૧
આજના યુગના ત્રણ જરૂરી ગુણો વિનોઆ	૨૬	ચાંચડ	સુરેન્દ્ર કાપડિયા	૩૯૨
આપણાં પંચાંગોનો પ્રશ્ન હરિહર પ્રા ભટ્ટ	૨૯૦	ચોખાનો ખોરાક અને પ્રજનન શક્તિ	એસ. રંગનાથન	૧૭૦
આપણે ક્યાં જઈએ છીએ ? આચાર્ય કૃપાલાની	૬૯	ચર્યાપત્ર	ત્રિભુવન વીરજીભાઈ હેમાણી	૪૦૨ અ
આપણો મધ્યમવર્ગ અને સર્વોદય દિલખુરા બ.દીવાનજી	૨૨૪	છેલ્લી રેલો	આચાર્ય કૃપાલાની	૩૧૭
આપણો કેળવણીનો કોયડો જમિયતરામ પંડ્યા	૩૭૬	તેજસ્વી ગરીબાઈ	રમાકાંત ના. દવે	૨૫
ઇન્ડિયન સ્ટાન્ડર્ડ ઇન્સ્ટિટ્યૂશન નરસિંહ મૂ. શાહ	૩૯૦	દૂધનો ઉદ્યોગ	સંકલિત	૩૫૮
ઉચ્ચશિક્ષણની યોગ્યભાષા : એક પ્રશ્નોત્તરી		ધર્મમૂલક	અનુ. હસિત બૂચ	૨૩
કાકા કાલેલકર	૧૦૭	ધર્માર્થ્ય માહાત્મ્યનું મહત્ત્વ	હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી	૧૩
ગટુભાઈ કુ	૧૧૪	નટમંડળને અભિવાદન	રસિકલાલ છા. પરીખ	૧૫૦
ઝીણાભાઈ ર. દેસાઈ	૧૧૦	નવા પાયાની કેળવણી	કાકા કાલેલકર	૩૩૯
નરહરિભાઈ ડ્રા. પરીખ	૧૧૭	નાના ઉદ્યોગો	નં	૨૫૬
નાનાભાઈ ભટ્ટ	૧૨૧	પીકિંગનું રાજમહેલ મ્યુઝિયમ	ઉમાશંકર જોષી	૧૬૭
શ્રી. બ. જુવરકર	૧૧૦	પ્રબંધરત્નો એક અખતરો	સુમન્ત મહેતા	૧૮૦
ડો. ખી. ખી. ચેઘ	૧૨૫	પ્રાચીન હિંદમાં નાટ્યગૃહોનું સ્થાપત્યવિધાન	કાન્તિ સોમપુરા	૧૬
ભાઈલાલભાઈ પટેલ	૧૧૫	પ્રાસંગિક નોંધ		
મગનભાઈ દેસાઈ	૧૧૨	અખિલ ભારતીય સંમેલનો	નં	૩૩૭
ડો. મગનભાઈ પટેલ	૧૧૨	અધ્યાપકો અને શબ્દવ્યૂહનો જુગાર	નં	૩૦૫
ડો. રામનાથન	૧૨૬	અનિષ્ટ પાછું પેસે છે	નં	અંક ૮
રામનારાયણ વિ. પાઠક	૧૧૮		પૂઠા પાન ૨	
શારદાબહેન મહેતા	૧૨૩	અભિનંદન	નં	૪
સન્તપ્રસાદ ભટ્ટ	૧૨૨	અભિનંદન	નં	અંક ૬
પં. સુખલાલજી સંઘવી	૧૨૭		પૂઠા પાન ૩	
ડો. સુમન્ત મહેતા	૧૨૪	શ્રી. અમૃતલાલ શેઠ	નં	અંક ૮
સુરેન્દ્ર વૈકુંઠભાઈ દેસાઈ	૧૧૩		પૂઠા પાન-૨	
એક આધુનિક કવિતાનું મૂળ હીરાલાલ રસિકલાલ કાપડિયા	૨૨	આ અંક વિશે	નં	૯૭
એક જ્ઞાતિસમાજનું પરિવર્તન સુમન્ત મહેતા	૫૦	આકાશવાણી તરફથી નાટ્યહરીફાઈ	નં	૨૧૦
એકેડેમી ઓફ સાયન્સીઝ - ૧૬ મું અધિવેશન ન. મૂ. શાહ	૧૨	આનંદની વાત	નં	૨૬૧
ઓખાહરણની ‘ઉપેક્ષિતા’ જશવંત શેખરીવાળા	૧૮૭	આવકાર	નં	અંક ૭
ઓગણીસમી શતાબ્દીનું ગુજરાત મુનિ કાન્તિસાગર	૨૬૪		પૂઠા પાન-૩	

૨ : : યુદ્ધિપ્રકાશ

ઉચ્ચ શિક્ષણનું માધ્યમ	૧૦	૬૫
એક ડગલું આગળ	૧૦	૩૩૮
અંગ્રેજી માધ્યવાણી શાળાઓ	૧૦	૧
કારોબારીનું મહત્વનું માર્ગદર્શન	૧૦	૬૭
કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની દશા	૧૦	૨૪૨
ગુજરાતી અધ્યાપકોનો સંઘ	૧૦	૩૦૭
ગુજરાત યુનિવર્સિટી એક્ટમાં સુધારો	૧૦	૧૪૮
ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય ભવનનું ઉદ્ઘાટન	૧૦	૬૫
ચોખવટ થવી ઘટે	૧૦	૯૯
દારૂખંધી વિશે	૧૦	૬૮
દારૂખંધી અને પ્રવાસીઓ	૧૦	૩૪
નવો અભ્યાસક્રમ	૧૦	૨૧૦
નવો ચીલો પાડો	૧૦	૩
નાગરી પ્રચારિણી સભાની હીરકનયંતી	૧૦	૬૬
પદવીદાન સમારંભ	૧૦	૨૭૩
પરભાષાના માધ્યમની અસર	૧૦	૧૭૮
પરિભાષાની તૈયારી	૧૦	૩૦૬
પાઠ્યપુસ્તકો	૧૦	૨૧૦
પાઠ્યપુસ્તકો અને સરકાર	૧૦	૨૪૧
પ્રાથમિક ચોથા ધોરણનો ઇતિહાસ	૧૦	૨૭૪
પ્રૌઢ-વાચન માટે ધનામો	૧૦	૬૮
પંડિતા ક્ષમારાવનું અવસાન	૧૦	૧૪૯
બે સમાચાર	૧૦	૨૭૩
બોલતા આંકડા	૧૦	૬૦૩
મહામંત્રીની ચોખવટ	૧૦	૨૦૬
માધ્યમ અંગે સ્તુત્ય નિર્ણય	૧૦	૧૪૫
માધ્યમને લગતા બે ઠરાવો	૧૦	૨૦૯
માધ્યમનો પ્રશ્ન ફરી ઉખેળાય છે	૧૦	૧૭૭
'વનસ્પતિ' અને સરકાર	૧૦	૨૭૪
વિદ્યાપરિષદો અને લોકસંપર્ક	૧૦	૨
વિશ્વવિદ્યાલયની માગણી	૧૦	૬૬
વેળાસર ચોખવટ થવી ઘટે	૧૦	૧૪૭
શક્તિશાળી સેવક	૧૦	૩૩૭
શબ્દવ્યૂહનો જુગાર	૧૦	૨૭૩
શબ્દવ્યૂહો વિશે વંધુ	૧૦	૬૭
શબ્દવ્યૂહો વિશે લોકસભામાં ચર્ચા	૧૦	૬૬
શીળાના મકાનના ઓરડા		
મોટા ભેઈએ	બખલભાઈ મહેતા	૩૦૮
શિક્ષણના માધ્યમ વિશે શ્રી ટંડન	૧૦	૧૭૭
શિક્ષકોનો મોભો વધારવા	૧૦	૩૪
શ્રી. ઢેબરભાઈની વરણી	૧૦	૩૩૮
શ્રી. રમણલાલ દેસાઈનું અવસાન	૧૦	૩૦૫
શ્રી. રામન અમદાવાદમાં	૧૦	૨
સલાહકાર મંડળની ભલામણો	૧૦	૩૩
સાહિત્યકારોની આત્મીયતા	૧૦	૧૭૯
સ્કાઇપેન્ડોને સરકારે ફરી વિચારવા		
જેવો પ્રશ્ન	બખલભાઈ મહેતા	૩૦૭

હવે આગળ વધીએ	૧૦	અંક-૬
		પૂઠા પાન-૩
હિંદીના આક્રમણનો ભય	૧૦	૪
હિંદીના સ્થાન વિશે ચોખવટ	૧૦	૧૪૭
હિંદુસ્તાની પ્રચારસભાનો ઠરાવ	૧૦	૧૭૭
પાંડવોનો દિગ્વિજય	હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી	૩૫૧
પ્રેમની ધીરજ	વિનોબા	૩૭૪
બે મહત્વના ઠરાવો		૧૦૦
બ્રિટિશ ચ્યાના	ચશવંત દોશી, ગિરિશ ભટ્ટ	૪૦
ભારતમાં કેળવણી		૩૩૮
ભારતીય ઇતિહાસ પરિષદનું		
અમદાવાદમાં ભરાનારું		
અધિવેશન		૩૭૦
ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન પરિષદ	નિતેન્દ્ર જેટલી	૮
ભાષાન્તરકલા	નગીનદાસ પારેખ	૩૦૯
બુદ્ધાન આંદોલન અને સત્યા-		
ગ્રહી સમાજવાદ	આચાર્ય શં. દ. ભવડેકર	૧૫૫
મને પ્રભાવિત કરનારાં પુસ્તકો	કાકા કાલેલકર	૨૪૮
મધ્ય અને દક્ષિણ અમેરિકા	સુમન્ત મહેતા	૩૪૩
માધ્યમ તો સ્વભાષા જ હોય		૧૦૩
મૃત્યુજયને જય	સ્વીન્દ્રનાથ ઠાકુર	૨૬૨
મૃત્યુજય સ્વીન્દ્રનાથ	ક્ષિતિમોહન સેન	૨૪૩
યતીન્દ્રનાથ સેનગુપ્ત	નગીનદાસ પારેખ	૩૭૫
રાજકીય નોંધ	દેવપ્રત નાનુભાઈ પાઠક	૨૮,
	૫૬, ૯૨, ૧૩૮, ૧૭૩,	
	૨૦૦, ૨૩૨, ૨૬૭,	
	૨૯૯, ૩૩૬, ૩૬૨, ૩૯૬.	
વિદાય આશીર્વાદ	પંડિત સુખલાલજી	૧૫૨
વિદ્યાસભા સમાચાર	અંક ૯ પૂઠા પાન ૩	
	અંક ૧૦ પૂઠા પાન ૩	
		૩૬૯
વિદ્યાર્થીઓ અને વિશ્વવિદ્યા-		
લયોના સંચાલકો	સુમન્ત મહેતા	૩૧૨
વિશ્વવિદ્યાલય વિશે સ્વીન્દ્ર-		
નાથના વિચારો	૧૦	૨૭૯
વિજ્ઞાનની બોધભાષા	ડા. કાંતિલાલ શાહ	૧૩૩
શ્રમની પ્રતિષ્ઠા	વિનોબા	૫૬
શિક્ષણનું માધ્યમ	નિતેન્દ્ર જેટલી	૮૮
સમાજવાદ અને ગાંધીવાદ	જયપ્રકાશ નારાયણ	૫
સમાલોચના		
આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ	૧૦	૩૦૩
આપણી સંસ્કૃતિનાં કેટલાંક		
વહેણો	૧૦	૬૨
એકલો જાને રે	ચશવંત શુક્લ	૨૩૫
ખેતરને ખોળે ભા. ૧-૨	„	૨૩૫
ગીતગોવિંદ	વિ. પં.	૪૦૨

અંતરિક્ષ	નં	૬૩
નૈનિઅમ ઇન ગુજરાત	ભો	૪૦૧
નલદવદંતી રાસ	અનંતરાય મ. રાવળ	૩૨૯
ધી કામ્પસ ગુજરાતી સભા		
ત્રૈમાસિક-દી. ખ. કુ. મો.		
અવેરી વિશેષ અભિનંદન અંક નં		૩૦૪
બાલકાંડ	યશવંત શુક્લ	૨૩૫
ભાવિ હિંદનું દર્શન	"	૨૩૫
મહાભારત અને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર	નં	૧૪૩
લિટરરી સર્કલ ઓફ મહા-માતૃ વસ્તુપાલ એન્ડ ઇટસ કોન્ટ્રિબ્યુશન ટુ સંસ્કૃત લિટરેચર	નં	૩૦૩
વિનીત ભેટણીકાશ	નં	૩૦૩
વેદાધ્યયન કે સુને હુએ કુલ વિ. પં.		૪૦૧
સત્ સંદેશ-શક્તિ અંક	નં	૨૦૪
સમાજના શિરોમણિ સંસ્મરણો	યશવંત શુક્લ	૨૩૫
	પંડિત સુખલાલજી	૩૬૯
સાપ	નં	૨૦૪
સંત વિનોબા	નં	૬૩
સુંદરપુરની શાળાનો પહેલો કલાક	નં	૨૦૪
સારસંચય		
એક વિદ્યાર્થીને	નં	૨૦૬
“ઐતિહાસિક પ્રસ્થાન” વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી		૨૦૫
દીર્ઘાયુ માટે	ડો. એન. યુ. ટ્રોટર	૧૭૫
નાનાં ખેતરો વિશે	નં	૧૭૬
મોખેલ પારિતોષિક-વિજેતા		
અનેસ્ટ હેમિંગ્વે	નોર્મન સ્મિથ	૩૬૬
પ્રકાશનાં કિરણો		૨૪૦
ખીડી અને કન્સર	નં	૨૭૧
ખીડી પીનારા વિચારે	નં	૨૭૦
ભાષાવાર જનસંખ્યા	નં	૨૭૧
માટી જીવન છે	ફ્રેન્ડ સાઈકલ	૨૭૨
રાજ્યોની ભાષાવાર વસ્તી	નં	૬૩
વિદ્યાર્થીઓને	આંધીજી	૬૫
શિક્ષકની ચાર સંપત્તિઓ	"	૨૦૬
શિક્ષણમાં સુધારા	"	૩૩૬
શબ્દરચના હરીકૃષ્ણો વિશે		
કૃષી વિચાર	જિતેન્દ્ર જેટલી	૩૮૫
સેવા-ધર્મનો સાચો વારસો	શંકરલાલ દ્વા. પરીખ	૨૩૮
સૂર્યશક્તિ	ડો. જયંતીલાલ ત્રિવેદી	૧૮૪
સોમપુરા સાલટોની પારસી કાંતિલાલ સોમપુરા		૩૬૪
હરિજનો અને આદિવાસી-ઓની આજની સ્થિતિ સુખંત મહેતા		૧૮૬
હિન્દી માધ્યમનો અનર્થ	યશવંત શુક્લ	૧૩૦

લેખક સૂચિ

આચાર્ય કૃપાલાની	આપણે કયાં જઈએ છીએ ?	૬૯
	કેળવણી કયારે સુધરે ?	૩૫
	છેલ્લી રેલો	૩૧૭
ભમાશંકર ભેષી	પીકિંગનું રાજમહેલ મ્યુઝિયમ	૧૬૭
એસ. રંગનાયન	ચોખાનો ખોરાક અને પ્રજનન શક્તિ	૧૭૦
કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે	કુંભારિયાનાં કલામંદિરો	૩૪૭
કાકા કાલેલકર	ઉચ્ચ શિક્ષણની ઓધલાખા :	
	એક પ્રશ્નોત્તરી	૧૦૭
	નવા પાયાની કેળવણી	૩૩૯
	મને પ્રભાવિત કરનારાં પુસ્તકો	૨૪૮
ગુજરાતના કેટલાક શિક્ષક	શિક્ષક	૨૧૮
કાન્તિલાલ સોમપુરા	પ્રાચીન હિંદમાં નાટ્યગૃહોનું સ્થાપત્ય વિધાન	૧૬
	સોમપુરા સાલટોની પારસી	૩૬૪
કાન્તિલાલ શાહ ડો. વિજ્ઞાનની ઓધલાખા		૧૩૩
ગુરુભાઈ કુ	ઉચ્ચ શિક્ષણની ઓધલાખા :	
	એક પ્રશ્નોત્તરી	૧૧૪
ગિરીશ વિ. દેસાઈ	અણુરહસ્ય-અણુશક્તિનો ઉપયોગ અને આઇસોટોપ્સ	૩૨૫
	—આલ્ફા, બીટા અને ગામા કિરણો	૨૨૭
	—બ્રહ્માંડ કિરણો	૨૫૬
	—સાયકલોટ્રોન	૨૬૫
જમિયતરામ પંડ્યા	આપણો કેળવણીનો કાયડો	૩૭૯
જયપ્રકાશ નારાયણ	સમાજવાદ અને આંધીવાદ	૫
જયંતીલાલ ત્રિવેદી ડો. સૂર્યશક્તિ		૧૮૪
જયવંત શેખડીવાળા	ઓખાહરણની 'ઉપેક્ષિતા'	૧૮૭
જિતેન્દ્ર જેટલી	ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન પરિષદ	૮
	શબ્દરચના હરીકૃષ્ણો વિશે	
	કૃષી વિચાર	૩૮૫
	શિક્ષણનું માધ્યમ	૮૮
ડીણાભાઈ દેસાઈ	ઉચ્ચશિક્ષણની ઓધલાખા :	
	એક પ્રશ્નોત્તરી	૧૧૦
ડાહ્યાભાઈ જી. નાયક	ગુજરાતના ભીલો	૭૮
ત્રિભુવન વીરજીભાઈ હેમાણી	ચર્ચાપત્ર	૪૦૨ અ
દિલખુશ ખ. દીવાનજી	આપણો મધ્યવર્ગ અને સર્વોદય	૨૨૪
દેવવ્રત નાનુભાઈ પાઠક	રાજકીય નોંધ	૨૮, ૫૯, ૯૨, ૧૩૮, ૧૭૩, ૨૦૦, ૨૩૨, ૨૬૭, ૨૯૯, ૩૩૯, ૩૬૩, ૩૬૬.
નગીનદાસ પારેખ	નાના ઉદ્યોગો	૨૫૬
	ભાષાન્તર કલા	૩૦૬
	યતીન્દ્રનાથ સેનગુપ્ત	૩૭૫
	વિશ્વવિદ્યાલય વિશે રવીન્દ્ર-નાથના વિચારો	૨૭૯

૪ : : બુદ્ધિપ્રકાશ

નરસિંહ મૂ. શાહ એકેડેમી	ગ્રાં. સાયન્સિઝ—	
	૧૯ મું અધિવેશન	૧૨
	કલિંગ પારિતોષિક	૨૯૮
	ઇન્ડિયન સ્ટાન્ડર્ડ ઇન્સ્ટિટ્યૂશન	૩૯૦
નરહરિ દ્વા. પરીખ ઉચ્ચ શિક્ષણની બોધભાષા :	એક પ્રશ્નોત્તરી	૧૧૭
નાનાભાઈ ભટ્ટ	"	૧૨૧
બ. જૂનરકર	"	૧૧૦
બી. બી. યોધ	"	૧૨૫
ભાઈલાલભાઈ પટેલ	"	૧૧૫
ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા		
અને નલીનકાન્ત		
છા. પં.જ્યા	'કાન્હડદે પ્રબંધ'માં ફારસી—	
	અરબી મૂળના શબ્દપ્રયોગો	૧૯૪
	સમાલોચના	૪૦૧
મગનભાઈ દેસાઈ	ઉચ્ચ શિક્ષણની બોધભાષા :	
	એક પ્રશ્નોત્તરી	૧૧૨
મગનભાઈ પટેલ	"	૧૧૬
મુનિ કાન્તિસાગર	ઓગણીસમી શતાબ્દીનું ગુજરાત	૨૬૪
ચશવંત દોશી	આશુભૌંધ ફેંકવો અનિવાર્ય હતો?	૧૬૦
	ગોલ્ડ કોસ્ટ	૨૧૧
	બ્રિટિશ ગ્યાના	૪૦
ચશવંત શુક્લ	હિન્દી માધ્યમનો અનર્થ	૧૩૦
રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી	અશ્વઘોષ	૨૭૬
રમાકાંત ના. દવે	તેજસ્વી ગરીબાઈ	૨૫
રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર	મૃત્યુન્જયનો જય	૨૬૨
રસિકલાલ છા. પરીખ	નટમંડળને અભિવાદન	૧૫૦
રામનાથન ડો.	ઉચ્ચ શિક્ષણની બોધભાષા :	
	એક પ્રશ્નોત્તરી	૧૨૬
રામનારાયણુ વિ. પાઠક	"	૧૧૮
રામુ પંડિત	ગરીબ દેશો અને અમેરિકા	૩૨૦
રોનાલ્ડ ઇ. વુલ્સલી	અમેરિકામાં હિંદી વિદ્યાર્થીઓ	૧૬૫
વિનોબા	આજના યુગના ત્રણ જરૂરી ગુણો	૨૬
	પ્રેમની ધીરજ	૩૭૪
	શ્રમની પ્રતિષ્ઠા	૫૬
વિ. પં.	સમાલોચના	૪૦૧
વિળ્ણુ પ્રસાદ ર. ત્રિવેદી	ગુજરાતીને ખસેડવા હિન્દી?	૧૨૮
શં. દ. જવડેકર	ભૂદાન આંદોલન અને સત્યાગ્રહી	
	આચાર્ય સમાજવાદ	૧૫૫
શારદાબહેન મહેતા	ઉચ્ચ શિક્ષણની બોધભાષા :	
	એક પ્રશ્નોત્તરી	૧૨૭
સુખલાલજી સંઘવી પં.	ઉચ્ચ શિક્ષણની બોધભાષા :	
	એક પ્રશ્નોત્તરી	૧૨૭
	વિદાય આશીર્વાદ	૧૫૨
	સમાલોચના	૩૯૯
સુમન્ત મહેતા	અમેરિકાની હાલની પરદેશનીતિ	૨૫૨
	ઉચ્ચ શિક્ષણની બોધભાષા :	
	એક પ્રશ્નોત્તરી	૧૨૪
	એક જ્ઞાતિસમાજનું પરિવર્તન	૫૦

પ્રજ્ઞ ઘડતરનો એક અખતરો	૧૮૦
મધ્ય અને દક્ષિણ અમેરિકા	૩૪૩
વિદ્યાર્થીઓ અને વિશ્વવિદ્યાલયોના સંચાલકો	૩૧૨
હરિજનો અને આદિવાસીઓની આજની સ્થિતિ	૨૮૬
સુરેન્દ્ર કાપડિયા	ચાંચડ
૩૯૨	
સુરેન્દ્ર વૈકુંઠભાઈ દેસાઈ	ઉચ્ચ શિક્ષણની બોધભાષા :
	એક પ્રશ્નોત્તરી
૧૦૭	
સંકલિત	દૂધનો ઉદ્યોગ
૩૫૮	
સંતપ્રસાદ ભટ્ટ	"
૧૨૨	
હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી	ધર્મારણ્ય—માહાત્મ્યનું મહત્વ
૧૩	
	પાંડવોનો દિગ્વિજય
૩૫૧	
હરિહર પ્રા. ભટ્ટ	આપણાં પંચાંગોનો પ્રશ્ન
૨૯૦	
હસિત બૂચ	અર્વાચીન કવિતાનો એક પ્રેરક પ્રયોગ : 'પ્રાચીના'
	૭૨
	ધર્મપદ
	૨૩
હીરાલાલ રસિકલાલ	
કાપડિયા	એક આધુનિક કવિતાનું મૂળ
૨૨	
ક્ષિતિમોહન સેન	મૃત્યુન્જય રવીન્દ્રનાથ
૨૪૩	
જ્ઞાનેશ્વર ઉર્લવ માંઠેરે	ગાંધીજી સાથે એક પ્રેશ્નોત્તરી
૭	
	પૂઠા પરના લેખો
અમૃતનું દાન	વિનોબા
૨-૪	
કામ મેળવવાનો હક્ક	ગાંધીજી
૧-૧	
કેળવણી	ગાંધીજી
૧૧-૧	
દુનિયાની દૃષ્ટિ	નં
૫-૪	
દેશની શોભા	
૯-૧	
નઈતાલીમ અને ક્રાંતિ	ધીરેન્દ્ર મજુમદાર
૧૨-૪	
પવિત્રતા	હયહયા
૧૦-૧	
પહેલું તે વહેલું	વિનોબા
૮-૪	
"	જવાહરલાલ નેહરુ
પ્રબળ લોકમતની જરૂર	આનંદશંકર મુવ
૧૨-૧	
ભાષાને ઘોષ ન દેશો	જવાહરલાલ નેહરુ
૪-૪	
યુદ્ધ ટાળ્યું	નં
૩-૪	
રસ અને મનન	રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર
૭-૪	
રાજધર્મ	નં
૫-૧	
રાજ કે બહારવટિયો	નં
૬-૪	
વચનપાલન	નં
૩-૧	
વાણીનો સંભવ	અરેબિયન બિહુડમ
૯-૪	
વિશ્વસાહિત્યનો યુગ આવે છે ગેટ	
૭-૧	
વૈજ્ઞાનિક આગળનો નૈતિક પ્રશ્ન આલડસ હકસ્લે	
૧-૪	
શંકા પડે ત્યારે	મો. ક. ગાંધી
૨-૧	
શિક્ષણનું એકમાત્ર માધ્યમ	એચ. અન. એઇલ્સફર્ડ
૬-૧	
સહજવન	જવાહરલાલ નેહરુ
૧૧-૪	
સુભાષિતો	'મુસ્લિમ મહાત્માઓ'માંથી
	૧૦-૪
સ્વતંત્રતા	સ્વામી વિવેકાનંદ
૮-૧	
સ્વભાષાનો સ્વાભાવિક હક્ક	નવલરામ પં.જ્યા
૪-૧	

કેન્દ્ર કયાં, રાજ્યમાં કે સમાજમાં ?

ખુબ જ તાજે કાળ બાદ કરીએ તો ભારતના સમાજમાં ભાગ્યે જ રાજને કે રાજ્યને કેન્દ્રવર્તી સ્થાન મળ્યું હતું. એ સમાજ હંમેશાં નિરપવાહ રીતે ગ્રામ અને નગરના સમાજોને કેન્દ્રમાં રાખતો આવ્યો છે, અને રાજ અને તેનું રાજ્યતંત્ર તો કેવળ એના એક ઘટકરૂપ રહ્યાં છે. આપણાં અર્થશાસ્ત્રો અને હંડનીતિઓ અને આપણા અર્થચિંતકો અને તેમણે કરેલી રાજશાહીની અને કેટલીક વાર તો કડક રીતે કેન્દ્રિત નોકરશાહીની સુધ્ધાં હિમાયત છતાં પણ આપણા દેશનું વલણ જેને સંકુચિત અર્થમાં રાજકીય કહે છે તેના કરતાં સામાજિક વધારે હતું એ ચોક્કસ છે, અને જો કે રાજ રક્ષક અને પાલક હતો તેમ છતાં, સામાજિક ધોરણો, કાયદાઓ, વિચારો, આદર્શો અને સંસ્થાઓના ઘડતરમાં તેનો કશો ફાળો નહોતો. ભારતવાસીઓને તો સદા ગ્રામ અને નગરના સમાજોની જ પડી હતી અને તેને માટે જ તેઓ કામ કરતા હતા. નહિ કે રાજ અને રાજ્ય માટે; જો કે તેઓએ કદી રાજને તેને ઘટતાં માન આદર અને કર આપવામાં કચવાટ અનુભવ્યો નથી.

કૌટિલ્ય જેવા એકકેન્દ્ર રાજશાહીના હિમાયતીનું પણ વલણ અને દૃષ્ટિ જેને સંકુચિત અર્થમાં રાજકીય કહે છે તેના કરતાં સામાજિક-આર્થિક વધારે હતી, એમાં શંકા નથી.

ભૂતકાળના ભારતનો માનવી તો હતો સામાજિક જીવ, અને નહિ કે એક શ્રીક ક્વિલ્સૂફે (પ્લેટોએ?) કહ્યું હતું તેમ રાજકીય જીવ. અને જો આપણે સૈકાઓના ગાળા દરમ્યાન ભારતવાસીઓએ ખેડેલી યાત્રાને ધરાધર સમજવી હોય તો ભારતની સામાજિક વિચારસરણીની દૃષ્ટિએ એ બાબતનો વિચાર કરવો જોઈએ.

— નીહારંજન રાય